

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
PSİKOLOJİ ANABİLİM DALI
KLİNİK PSİKOLOJİ PROGRAMI**

**COVID 19 PANDEMİ DÖNEMİ OTİZM SPEKTRUM
BOZUKLUĞU VE/VEYA BELİRTİLERİNİ
ETKİLEYEN BİR FAKTÖR MÜDÜR?**

YÜKSEK LİSANS PROJESİ

DERYA YAZICI

İSTANBUL, 2024

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
PSİKOLOJİ ANABİLİM DALI
KLİNİK PSİKOLOJİ PROGRAMI**

**COVID 19 PANDEMİ DÖNEMİ OTİZM SPEKTRUM
BOZUKLUĞU VE/VEYA BELİRTİLERİNİ
ETKİLEYEN BİR FAKTÖR MÜDÜR?**

YÜKSEK LİSANS PROJESİ

**DERYA YAZICI
(220134003)**

**Danışman
(PROF. DR. AYŞE PINAR VURAL)**

İSTANBUL, 2024

ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağılı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Derya Yazıcı

TEŞEKKÜR

Öncelikle dönem boyu naifliği ve sükuneti ile destek olan sevgili danışmanım Prof. Dr. Ayşe Pınar Vural'a sahip olduğu bilgi ve birikimi benimle paylaşıp beni yönlendirdiği için teşekkür ederim.

Beni her zaman her koşulda destekleyen, yükümü hafifleten, beni yetiştirip bu güzel günlere getiren canım annem Dudu Yazıcı; canım babam İsmail Yazıcı'ya, beni her daim koruyup kollayan canım ağabeylerim Nevzat Yazıcı ve Yunus Emre Yazıcı'ya; bana halalık duygusunu yaşatan canım yeğenlerim Mihra ve Zeynep Asel'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Tüm lisans ve yüksek lisans sürecimde yanımda olan bana manen ve fiziken desteklerini esirgemeyen sevgili arkadaşlarım Berfin Resuloğulları ve Ayşegül Eken'e teşekkür ederim.

Derya Yazıcı

COVID 19 PANDEMİ DÖNEMİ OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU VE/VEYA BELİRTİLERİNİ ETKİLEYEN BİR FAKTÖR MÜDÜR?

Derya Yazıcı

ÖZET

Yeni koronavirüs hastalığının (Covid19) ortaya çıkması ve ardından tüm dünya geneline yayılmasıyla birlikte evrensel bir salgına dönüşmüştür. Bu süreçte ülkeler birçok yönden olumsuz etkilenmiş ve böylelikle hastalığın bulaşımını önlemek adına bazı tedbirler alınmıştır. Bunlar arasında sosyal izolasyon, zorunlu maske kullanımı, sokağa çıkma yasakları ve karantina gibi çeşitli önlemler yer almaktadır. Bireyler açısından değerlendirildiğinde ise yaşamlarında büyük değişikliklere yer vererek rutinlerini değiştirmişlerdir. Yakın çevreleriyle görüşmemiş ve alınan tedbirlerle birlikte psikolojik sorunlar yaşamışlardır. Bu çalışmanın temel amacı, Covid19 pandemi döneminin nörogelişimsel bir bozukluk olan otizm spektrum bozukluğu (OSB) tanısı almış bireylerin belirtilerini etkileyen bir faktör olup olmadığını araştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda belirli anahtar kelimeler kullanılarak, belirli dahil etme ve hariç tutma kriterleri belirlenerek “PubMed”, “Google Scholar”, “Yök Tez Merkezi”, “Yök Açık Bilim”, “ScienceDirect”, “DergiPark” ve “ProQuest” elektronik veri tabanlarında yapılan çalışmalar taranması ve derlenmesi hedeflenmiştir. Elde edilen çalışmalardan çoğunun bulguları, Covid19 pandemi döneminde OSB tanısı almış bireylerin belirtilerinde ve şiddetinde farklılık gözlemlendiğini göstermiştir. Örneğin bireylerin dil gelişiminde, tekrarlayan davranışlarında, sosyal etkileşim güçlüklerinde olumsuz sonuçlar meydana gelmiştir. Aynı zamanda sahip oldukları becerilerin gerilediği ve yeni becerilerin kazanımında bir artış olmadığı belirtilmiştir. Aksine, az sayıdaki çalışmaların bulgularına göre ise belirtilerde bir farklılığın meydana gelmediği ve olumsuz yönde etkilenmedikleri bildirilmiştir. Sonuç olarak, Covid19 pandemi dönemi tek başına OSB belirtilerini etkileyen bir faktör olmadığı fakat bu süreçte alınan önlemlerle birlikte sosyal izolasyon, eğitimin aksaması, aile ile geçirilen zamanın artması, ebeveynin tutumu ve bu dönemde oluşan ruh sağlığı değişiklikleri gibi nedenlerin belirtileri etkileyen faktörler arasında sayılabilmektedir. Son olarak

Çalışmaya dahil edilen araştırmaların sonuçları tartışılmış ve psikoloji alanı ve gelecek bilimsel alışmalar için bazı önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler; “Otizm spektrum bozukluğu”, “Covid19”, “Pandemi”, “Belirti”, “şiddet”

İS THE COVID19 PANDEMIC PERİOD A FAKTOR AFFECTİNG AUTİSM SPECTRUM DİSORDER AND/OR İTS SYMPTOMS?

Derya Yazıcı

ABSTRACT

With the emergence of the new coronavirus disease (covid19) and its subsequent spread throughout the world, it has turned into a universal epidemic. During this process, countries were negatively affected in many ways and thus some measures were taken to prevent the transmission of the disease these are; various measures such as social isolation, mandatory use of masks, curfews and quarantine. When evaluated from the perspective of individuals, they changed their routines by making major changes in their lives, were not able to meet with their close circle and experienced psychological problems as a result of the measures taken. The main purpose of this study is to investigate whether the covid19 pandemic period is a factor affecting the symptoms of individuals diagnosed with autism spectrum disorder (ASD), a neurodevelopmental disorder. For this purpose, by using certain keywords and determining certain inclusion and exclusion criteria, electronic data sources such as "PubMed", "Google Scholar", "Yök Thesis Center", "Yök Open Science", "ScienceDirect", "DergiPark" and "ProQuest" were searched. It is aimed to scan and compile the studies carried out on these bases. The findings of most of the obtained studies have observed differences in the symptoms and severity of individuals diagnosed with ASD during the covid19 pandemic period. For example, negative consequences have occurred in individuals' language development, repetitive behaviors, and social interaction difficulties. At the same time, it was stated that the skills they had decreased and there was no increase in the acquisition of new skills. On the contrary, according to the findings of a small number of studies, it has been reported that there is no difference in symptoms and that they are not negatively affected. As a result, the Covid19 pandemic period alone is not a factor affecting ASD symptoms, but along with the measures taken during this period, reasons such as social isolation, disruption of education, increased time spent with the family, parental attitude and mental health changes that occurred during that period can be counted among the

factors affecting the symptoms. Finally, the results of the studies included in the study were discussed and some suggestions were made for the field of psychology and future scientific studies.

Keywords; “Autism spectrum disorder”, “Covid19”, “Pandemic”, “Symptom”, “Violence”

ÖNSÖZ

Bu projenin amacı, Covid19 pandemi döneminde oluşan koşullarla birlikte otizm spektrum bozukluğu tanısı alan bireylerin belirtilerini ve şiddetini etkileyen bir faktör olup olmadığını inceleyen araştırmaları bir araya getirerek derlemektir. Pandemi döneminin çoğu birey için zorlu bir süreç olmasıyla birlikte özel gereksinimli bireyler açısından bu sürecin olumsuzlukları sorgulanmış ve ayrıca nörogelişimsel bozukluklar arasında yer alan otizm spektrum bozukluğunun bu süreçte ne derece etkilendiğine ve pandemi döneminin otizmlili bireylerin tanısında bir farklılığa neden olup olmadığı merak konusu olmuştur. Bu konuda yurtiçinde ve yurtdışında yapılmış çalışmalar taranarak pandemi döneminin otizm spektrum bozukluğu belirtilerini etkileyen bir faktör olup olmadığı sorusu geleneksel derleme yöntemiyle cevaplanmaya çalışılmıştır. Bu projede aynı zamanda, covid19 pandemi döneminde oluşan koşullardan hangilerinin otizm belirtilerini etkilediğini ve koruyucu faktörlerinin hangileri olabileceğine de değinilmiştir. Son olarak OSB tanılı bireylerin ailelerine ve alan uzmanları için çeşitli programlarla önerilerde ve gelecek çalışmalar için önerilerde bulunulmuştur.

Bu geleneksel derleme çalışması sonucunda elde edilen bulgular; mevcut literatüre, sivil toplum kuruluşlarına ve gelecek bilimsel araştırmalara ışık tutması beklenmektedir.

Ocak, 2024

Derya Yazıcı

İÇİNDEKİLER

ETİK BİLDİRİM	i
TEŞEKKÜR	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: ARAŞTIRMANIN TASARIMI	4
1.1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ.....	4
1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI	5
1.3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	5
1.4. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI	6
2. BÖLÜM: YÖNTEM VE GEREÇ	7
2.1. ARAŞTIRMA SORULARI	7
2.2. ARAŞTIRMANIN DAHİL ETME KRİTERLERİ	7
2.3. ARAŞTIRMANIN HARİÇ TUTULMA KRİTERLERİ	7
2.4. TARAMA YILLARI.....	8
2.5. TARAMA STRATEJİSİ VE VERİ TABANLARI.....	8
2.6. ARAŞTIRMAYA DAHİL EDİLENLERİN ÖZELLİKLERİ.....	8
2.7. ARAŞTIRMADAKİ KATILIMCILARIN ÖZELLİKLERİ.....	10
3. BÖLÜM: KURAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ LİTERATÜRLER	11
3.1. COVID19 PANDEMİ DÖNEMİ	11
3.1.1. Bireyler Açısından Covid19 Pandemi Dönemi.....	12
3.1.2. Nörogelişimsel Bozukluklar Açısından Covid19 Pandemisi.....	14
3.1.2.1. Covid19 Pandemi Döneminde Özel Eğitim Süreci.....	15

3.2. OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU.....	15
3.2.1. Etiyoloji.....	16
3.2.2. Prevalans.....	16
3.2.3. Tanılama Süreci.....	17
3.2.4. Komorbidite.....	19
3.2.5. Otizm Spektrum Bozukluğu Belirtileri.....	19
3.2.6. Otizm Spektrum Bozukluğu ve Şiddeti.....	20
3.2.7. Otizm Spektrum Bozukluğunda Eğitimin Önemi.....	21
3.2.8. Otizm Spektrum Bozukluğu Tedavi ve Müdahale.....	22
3.3 COVID19 PANDEMİ DÖNEMİ VE OTİZM SÜRECİ.....	23
3.3.1 Covid19 Pandemi dönemi ve OSB Tanılı Çocuğa Sahip Ebeveynler.....	26
3.4 COVID19 PANDEMİ DÖNEMİ VE OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU İLE İLGİLİ LİTERATÜR ÇALIŞMALARI.....	28
4. TARTIŞMA	41
4.1. ÇALIŞMADA ELDE EDİLEN BULGULARIN TARTIŞILMASI	41
4.2 ÇALIŞMANIN GÜÇLÜ VE ZAYIF YÖNLERİ.....	47
5. BÖLÜM: SONUÇ VE ÖNERİLER	48
KAYNAKÇA	52

KISALTMALAR

OSB: Otizm Spektrum Bozukluğu

DEHB: Dikkat Eksikliği ve Hiperaktivite Bozukluğu

DSM: Diagnostic and statistical manual of mental disorders

WHO: World Health Organization

APA: Amerikan Psychological Association

SARS-CoV2: Ağır Akut Solunum Yolu Sendromu-Koronavirüs-2

ABA: Applied Behavior Analysis

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

GİRİŞ

İlk olarak, Aralık 2019'da Çin'in Wuhan eyaletinde ortaya çıkan Koronavirüs hastalığı bulaşıcı bir hastalık olduğu tespit edilmiştir. Çin'in ardından, evrensel bir salgına sebep olmuş ve tüm dünyada sert kuralların konulduğu, halk sağlığının tehlikede olduğu bir acil durum ilan edilmiş böylelikle Covid19 pandemi dönemine giriş yapılmıştır (Pan, vd., 2020; WHO, 2020). Dünya genelinde Covid19 hatsalığının bulaşmasını önlemek için çeşitlik önlemler alınmıştır bunlar; okulların kapatılıp uzaktan eğitime geçilmesi, restoranlar, manavlar, marketlerin kapanması, alışveriş saatlerinin sınırlandırılması, sokağa çıkma yasakları gibi kurallar konmuş dolayısıyla evrensel ekonomik ve sağlık sistemlerinde krizler meydana gelmiştir (euronews., 2020).

Bu süreçte bireylerin psikolojik olarak etkilendikleri, depresyon ve anksiyete yaşadıkları gözlemlenmiştir ayrıca karantina sebebiyle evinden uzaklaşmak zorunda kalan bireylerin yoğun endişe ve stres yaşadıkları bildirilmiştir (Mazza vd., 2020). Pandemi döneminin çocuklar açısından değerlendirildiğinde, uzaktan eğitim sürecine uyum sağlayamadıkları, günlük yaşam alışkanlıklarında bozulmalar meydana geldiği, sosyal ilişkilerinin olumsuz yönde etkilendiği ve son olarak duygudurumlarında endişe ve korkunun çokça yer aldığı dolayısıyla neşe düzeylerinin azaldığı görülmüştür (Aydın, 2021). Ayrıca salgın döneminde savunmasız bir grup olan nörogelişimsel bozukluğuna sahip bireylerin etkilenme düzeyleri incelendiğinde, pandemi sırasında bireylerin zihinsel sağlığının olumsuz yönde etkilendiği söylenebilmektedir (Shakeshaft vd., 2023). Bireylerin bu dönemde ek olarak eğitim yönlendirilmesi, materyal tedariki, internet çekimi gibi alanlarda problemler yaşadıkları gözlemlenmiştir (Supratiwi vd., 2021). Özellikle bu süreçte özel geresinimli bireylerin yanısıra bakım verenleri de etkilenmiştir (Bozkurt vd., 2021). Anne ve babalarının pandemi döneminde ebeveyn stres puanları pandemi süreci öncesine kıyasla yükselmiştir (Giacomo vd., 2021).

Otizm spektrum bozukluğu, genetik ve çevresel faktörler sonucunda erken bebeklik döneminde göz kontağının kurulmaması, ismine tepki göstermemesi, taklit yeteneğinin olamaması vb. semptomlarla ortaya çıkar (Öztürk & Uluşahin, 2018). Amerikan Psikoloji Derneği tanı kriterlerine göre ise yine gelişim evresinin erken

dönemlerinde, sosyal iletişim güçlükleri ve sınırlı tekrarlayan davranışlar ile yaşam boyu devam eden belirtilerin bireyden bireye farklılık gösteren şiddet derecesine göre hafif, orta ve ağır olarak ayrılan bir nörogelişimsel bozukluktur (APA, 2013). Otizmlili bireylerin eğitimlerine yaşam boyu devam edilmesi gerekmektedir; aksi takdirde kazanılmış becerilerde gerilemeler meydana gelebilmektedir (APA, 2013). Bu bireylerde eğitimin büyük önemi vardır ayrıca, bakım verenlerin uzmanlarla iş birliği yapması ve yönlendirmesiyle evde kullanılan tekniklerin ve eve uyarlanmış yapılandırılmış programların çocukların becerilerini geliştirmek açısından faydalı olduğu belirtilmektedir (Darıca vd., 2000). Böylelikle, otistik bireylerin ihtiyaçlarına uygun gerekli eğitim ve tedavi yöntemlerinin kullanılması, bu bireylerin yaşamlarında aktif olmalarını sağlayabilmektedir (Alver & Gümüş, 2020). Normal gelişim gösteren çocuklarda olduğu gibi, bakım verenlerin çocuklarına uyguladıkları davranışlar ve tutumlar, OSB'li bireylerin gelişimlerinde olumlu ve olumsuz sonuçlar meydana gelebilmektedir (Crowell vd., 2019). Ebeveynlerin stres puanlarının yükselmesi, bireylerin davranışsal müdahalelerini olumsuz yönde etkilemektedir (Osborne vd.,2008). Aynı şekilde, bakım verenlerin hasasiyetlerinin azalması, otistik kişilerde konuşma gecikmeleri ve dikkati sürdürme davranışlarında problemlerle ilişkilidir (Ruble vd., 2008). Ayrıca, OSB tanılı çocuklarda ekran süresinin belirtileri etkileyebileceği düşünülmektedir. Buna göre, ekran başında geçirilen sürenin fazla olması belirti şiddetinde artışa sebep olmaktadır aynı zamanda, ekran başında geçirilen vaktin yerine toplumsal iletişim alanlarında geçirilen vaktin belirti şiddetinde azalmalar sağlamaktadır (Sadeghi vd., 2023).

Covid19 pandemi döneminde bireylerin eğitim konusunda faydalanamadıkları, bu süreçte zorluklar yaşadıkları ve dikkatlerini devam ettirmekte güçlük yaşadıkları bildirilmiştir (Demirtaş vd., 2023). Ek olarak, salgın döneminde OSB tanılı çocuğa sahip ebeveynlerin aniden meydana gelen rutin değişiklikleri karşısında depresyon puanı ile toplumsal destek algıları ve hayat kalitelerinde düşüş meydana gelmiştir (Kaya, 2021). Böylelikle, işlevsiz başa çıkma stratejileri kullandıkları gözlemlenmiştir (Lofti vd., 2021). Ayrıca, diğer bir faktör olan OSB'li bireylerde ekran maruziyetinin pandemi döneminde nasıl ilerlediği incelendiğinde, OSB tanılı bireylerin çevrimiçi platformlarda böylelikle ekran başında geçirilen sürenin arttığı belirtilmiştir(Kawabe

vd., 2020). Bunların haricinde, pandemi döneminde OSB tanılı bireylerin davranışsal ve psikososyal etkileri incelenmiştir ve araştırma sonucunda bireylerin uyum davranışlarında azalmalar meydana gelmiştir (Kreysa vd., 2022).

Bütün bunlar göz önüne alındığında, Covid19 pandemi döneminin OSB ve belirtilerini etkileyip etkilemediğine dair geleneksel derleme yöntemi kullanılarak tespit edilmesini amaçlayan bu çalışmada, Covid19 pandemi döneminin otizm spektrum bozukluğu tanısı veya belirtilerini etkileyen bir faktör olup olmadığının incelenmesi hedeflenmiştir.

1.BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN TASARIMI

1.1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Covid19 pandemi dönemi genel olarak yaşlıların, yetişkinlerin ve çocukların hayatını tamamen değiştiren bir süreç olarak tanımlanabilir. Pek çok insan, hastalıkla mücadele edebilmek ve bulaşı önlemek amacıyla alınan tedbirler doğrultusunda günlük rutinlerini ve alışık oldukları düzeni değiştirmek zorunda kalmıştır. Pandemi dönemi bireyleri fiziksel, psikolojik ve sosyal açıdan etkilemiştir (Keshky vd., 2021). Covid19 pandemi döneminin bireyler üzerinde nasıl bir etki oluşturduğuna dair birçok çalışma mevcuttur. Covid19 pandemi döneminin nörogelişimsel bozukluğu olan bireyler açısından bakıldığında, bireylerin yaşamları boyunca takip etmeleri gereken tedavi yöntemlerinin ve özel eğitim süreçleri olduğu bilinmektedir. Pandemi döneminde bu özel gereksinimli bireylerin eğitim ve terapi süreçleri düzenli takip edilmemiştir (Narzisi, 2020). Aynı zamanda, özel gereksinimli bireylerin ve bakım verenlerinin bu süreçte en çok olumsuz etkilenenler arasında oldukları bilinmektedir (Bozkurt vd., 2021).

Otizm spektrum bozukluğu, bireyden bireye farklılaşabilen belirtileri ve şiddet dereceleri olan bir nörogelişimsel bozukluktur. DSM-5 tanı ölçütlerine göre, sınırlı tekrarlayan davranışlar ve sosyal etkileşim güçlükleri temel belirtiler arasında yer almaktadır (APA, 2013). OSB'nin gelişimini etkileyen faktörler incelendiğinde, birçok etkenin varlığından söz edilebilmektedir. OSB tanılı bireylerin covid19 pandemi döneminde alınan tedbirlerle beraber normal gelişim gösteren bireylerin etkilendiği gibi bu özel gereksinimli bireylerin de etkilendiği bilinmektedir. Covid19 hastalığının yayılımını önlemek için devletler tarafından alınan kararlarla birlikte; toplumsal alanlarda kısıtlamalar, eğitime ara verilmesi, sağlık desteklerinde aksamaların meydana gelmesi, ekonomik güçlükler, terapilerin aksaması, aile ile geçirilen vaktin artması, ekran başında geçirilen sürenin artması, fiziksel aktiviteye katılımının azalması, zorunlu karantina gibi pek çok durumun oluşması (euronews., 2020) neticesinde otizmlili bireylerin bu dönemde etkilendiğine dair pek çok çalışma bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar Covid19 pandemi döneminde oluşan koşullar

sonucunda otistik kişilerin belirtilerini ve şiddetlerinin ne derecede etkilediğini, aynı zamanda OSB tanısı üzerinde bir etkisinin olup olmadığını anlamamızı sağlamaktadır.

Bu çalışmanın temel problemi; covid19 pandemi döneminin otizm spektrum bozukluğu tanısı ve belirtileri üzerindeki etkisinin incelendiği yeterli sayıda çalışmaların eksikliğidir. OSB tanısında bir farklılığın meydana gelip gelmediğine dair net bir bulgu elde edilememiştir. Bu nedenle çalışmada ağırlıkla otizm belirtilerindeki farklılıklar incelenmiştir.

1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmanın amacı, Covid19 pandemi döneminde oluşan koşullarla birlikte otizm spektrum bozukluğu tanısı alan bireylerin belirtilerini ve şiddetini etkileyen bir faktör olup olmadığını inceleyen araştırmaları bir araya getirerek derlemektir. Araştırmanın temel sorusu “Covid19 pandemi dönemi otizm spektrum bozukluğu ve belirtilerini etkileyen bir faktör müdür?” şeklinde kararlaştırılmış olup, bu soruya yanıt arama doğrultusunda bir çalışma yürütülecektir.

1.3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Otizm spektrum bozukluğu tanısına sahip bireylerin Covid19 pandemi döneminde belirtilerinin ve dolayısıyla bozukluğun şiddet seviyesinde bir artış veya azalışın meydana gelip gelmediği taranan çalışmaların derleme yöntemiyle incelenmesiyle konuyla ilgili eksikliklerin tespit edileceği, konunun çeşitli çalışmaların birleşmesiyle farklı sonuçların tartışılmasına olanak sağlayacağı ve literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu amaç doğrultusunda Covid19 pandemi döneminin OSB belirtilerini etkileyen bir faktör olup olmadığının anlaşılmasıyla sonraki süreçlerde önlem almak veya yaşanan durumlar karşısında neler yapılabileceği konusunda alan uzmanlarını ve aileleri bilinçlendireceği düşünülmektedir. Bu geleneksel derleme çalışması sonucunda elde edilen bulgular; mevcut literatüre, sivil toplum kuruluşlarına ve gelecek bilimsel araştırmalara ışık tutması beklenmektedir.

1.4. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

- Çalışmaya dahil edilen araştırmalar, Covid19 pandemi d6nemi, otizm spektrum bozukluğu ve belirtileri ile ilgili yapılan çalıŐmalarla sınırlıdır.
- Çalışma PubMed, Google Scholar, DergiPark, Y6k Tez Merkezi, Y6k Açık Bilim, ProQuest, Science Direct veri tabanları aracılığıyla tam metin haline ulaŐılabilen çalıŐmalarla sınırlıdır.
- Yayın dili T6rke ve İngilizce olan çalıŐmalarla sınırlıdır.
- Çalışmaya dahil edilen araştırmaların bulguları ile sınırlıdır.

Çalışmanın, belirtilen sınırlılıklarına rağmen Covid19 pandemi d6neminin OSB ve belirtilerini etkileyen bir fakt6r olup olmadığının belirlenmesi konusunda literat6re katkı sağlayacağı d6Ő6n6lmektedir.

2. BÖLÜM

YÖNTEM VE GEREÇ

2.1. ARAŞTIRMA SORULARI

Bu çalışmanın temel amacı, Covid19 pandemi döneminde oluşan koşullarla birlikte otizm spektrum bozukluğu tanısı alan bireylerin belirtilerini ve şiddetini etkileyen bir faktör olup olmadığını araştırmaktır. Bu bağlamda çalışmanın sorusu “Covid19 pandemi dönemi otizm spektrum bozukluğu ve belirtilerini etkileyen bir faktör müdür?” olarak belirlenmiştir. Temel soru dışında aşağıda yer alan sorular da çalışma sonunda cevaplandırılmaya çalışılmıştır;

- Covid19 pandemi döneminde OSB'nin şiddet derecesinde bir farklılık meydana gelmiş midir?
- Covid19 pandemi döneminde OSB belirtilerine etki eden faktörler nelerdir?
- Covid19 pandemi dönemi OSB tanısını etkileyen bir faktör müdür?

2.2. ARAŞTIRMANIN DAHİL ETME KRİTERLERİ

- OSB tanısı almış bireyler,
- OSB'nin kırmızı bayrak belirtileri,
- Covid19 dönemi ve sonrasında yapılan çalışmalar,
- Nicel ve nitel çalışmalar,
- Türkçe ve İngilizce dilinde yayımlanmış makaleler dahil etme kriterleri olarak belirlenmiştir.

2.3. ARAŞTIRMANIN HARIÇ TUTULMA KRİTERLERİ

- Covid19 pandemi dönemi öncesi yapılmış çalışmalar,
- Covid19 pandemi döneminin yol açtığı OSB tanılı bireylerin belirtileri haricinde yapılan çalışmalar,
- Otizm benzeri belirtileri bulunmasına rağmen OSB tanısı almamış bireyler hariç tutulma kriterleri olarak belirlenmiştir.

2.4. TARAMA YILLARI

Bu çalışma, 2020-2023 yılları arasında yapılan çalışmaları içermektedir. Literatür tarama 15 Kasım 2023 tarihinde sonlandırılmıştır.

2.5. TARAMA STRATEJİSİ VE VERİ TABANLARI

“Otizm spektrum bozukluğu”, “Covid19”, “Pandemi”, “Belirti”, “Şiddet” olarak belirlenen anahtar kelimeler; “PubMed”, “Google Scholar”, “Yök Tez Merkezi”, “Yök Açık Bilim”, “ScienceDirect”, “DergiPark” ve “ProQuest” elektronik veri tabanlarında taranmıştır

Araştırma yapılırken anahtar kelimeler, başlıklar ve özetlerde yer alan tüm kelimeler belirlenmiştir. Ayrıca, belirlenen anahtar kelimelerle veri bulunmayan çalışmaların tespit edilmesi için çalışmaya dahil edilen araştırmaların kaynakçalarından yararlanılmıştır.

2.6. ARAŞTIRMAYA DAHİL EDİLEN ÇALIŞMALARIN ÖZELLİKLERİ

Bu çalışmaya toplam 36 çalışma dahil edilmiştir. Dahil edilen çalışmaların 31’i İngilizce kaynaklardan oluşurken 5’i Türkçe kaynaklardan oluşmaktadır. Çalışmada 2 Türkçe tez çalışması bulunurken; 3 Türkçe, 31 İngilizce makale olmak üzere toplamda 34 makale kullanılmıştır.

İncelenen çalışmalar 2020-2023 yılları arasında yayınlanmıştır. 2020 yılında yayınlanan çalışma sayısının (n=6) olduğu görülürken, 2021 yılında (n=10), 2022 yılında (n=12) yoğunlaştığı ve son olarak 2023 yılında (n=8) yapıldığı saptanmıştır.

Bunu dışında Türkiye’de yapılan çalışma sayısı 9 iken Türkiye dışında yapılan çalışma sayısının 27 olduğu görülmektedir. Türkiye dışında yapılan çalışmalara bakıldığında ise Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Fransa, Hollanda, Belçika, Birleşik Krallık, İtalya, Hindistan, Umman, İzlanda, Avustralya, Polonya, İspanya, Slovakya, Bulgaristan ve Çin olduğu görülmektedir.

Çalışmalarda kullanılan ölçeklere bakıldığında ise Strength and Difficulties Questionnaire (SDQ) – 6 kez, Autism Behaviour Checklist (AuBC) – 2 kez, Aberrant Behavior Checklist (ABC) – 2 kez, Autism Diagnostic Observation Schedule–2 (ADOS–2) – 2 kez, Perceived Stress Scale (PSS-10) – 2 kez, Depression and Anxiety Stress Scales (DASS-21) – 2 kez, Generalized Anxiety Disorder scale (GAD-7) – 2 kez, Short Sensory Profile (SSP) – 2 kez, Adaptive Behaviour Assessment System (ABAS) – 2 kez, Autism Rating Scale (CARS-2) – 2 kez kullanılmıştır. Ayrıca Vineland Adaptive Behavior Scales–Third (VABS-3), Affective Reactivity Index (ARI), Çocukluk Otizmi Derecelendirme Ölçeği (ÇODÖ), Durumluk-Sürekli Kaygı Ölçeği (STAI-I ve STAI-II), Test of Gross Motor Development-2 (TGMD-2), Büyük Kas Motor Gelişim Testi (BKGMT-2), Klinik Global İzlenim-Hastalık Şiddeti ölçeği(KGİ-Şiddet), Social Communication Questionnaire form B (SCQ-B), Pittsburgh Sleep Quality Index (PSQI), Beck Anxiety Inventory (BAI), Autism Spectrum Quotient–10 (AQ-10), Intolerance of Uncertainty Scale-Short Form (IUS-12), Hospital Anxiety Depression Scale (HADS), Pandemic Anxiety Scale (PAS), Patient Health Questionnaire-9 (PHQ-9), Autism spectrum quotient-short (AQ-short), The Social Communication Questionnaire (SCQ), Autism Parenting Stress Index (APSI), Kessler Psychological Distress Scale (K-10), Preschool Anxiety Scale–Revised (PASR) Home Situations Questionnaire– Autism Spectrum Disorders (HSQ-ASD), Depression Anxiety and Stress Scale (DASS-42), ASD Behaviour Inventory (ASDBI), Autism Diagnostic Interview-Revised (ADI-R), Vineland Adaptive Behavior Scales II (VABS-II), Revised Children’s Anxiety and Depression Scale 25 (RCADS25P), Childhood Autism Spectrum Test (CAST), Child Behavior Checklist (CBCL), Adverse childhood experiences (ACE), Social Responsiveness Scale – 2 Adult (SRS-2A), Patient Health Questionnaire 2 (PHQ-2), Penn Resilience Survey (Penn Res), Connor-Davidson Resilience Questionnaire (CD-RISC), Parental-Developmental Disorders Quality of Life (Par-DD-QoL), Wechsler Intelligence Scale for Children-Revised (WISC--R) ve son olarak Ankara Developmental Screening Inventory birer kez kullanılmıştır.

2.7. ARAŞTIRMADAKİ KATILIMCILARIN ÖZELLİKLERİ

Bu alıŐma için ele alınan 36 çalıŐmada toplam 25.228 katılımcıya iliŐkin veri bulunmaktadır. Örnekleme sayısı en az 10 kiŐi (Bleszyński vd., 2022) olarak belirlenmiŐken, en fazla 6,507 kiŐi (Hall vd., 2023) kullanılmıŐtır. ÇalıŐmaların cinsiyet dağılımına baktığımızda ocuk, ergen ve yetiŐkinlerle yapılan çalıŐmalarda 10.280 bireyin erkek, 7.927 bireyin ise kadın olduğu gözlemlenmiŐtir. Ayrıca ebeveynler ve bakım verenlerin de dahil edildiği çalıŐmalarda 7015 katılımcıyla yapılan çalıŐmaların 6017 kiŐin kadın cinsiyeti, 998 erkek cinsiyeti olduğu görülmüŐtür. Katılımcıların 2-81 yaŐları arası deėiŐmektedir.

3.BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ LİTERATÜRLER

3.1. COVID19 PANDEMİ DÖNEMİ

Koronavirüs genel olarak hayvanlarda ve insanlarda hastalığa sebep olan bir virüs olduğu bilinmektedir bunu yanında ortaya çıkan Yeni Koronavirüs hastalığına SAR-CoV2 virüsü sebep olmuştur. Bu hastalığın başlıca belirtileri ateş, halsizlik öksürük, nefes darlığıdır. Ayrıca vakanın şiddetine göre farklılık göstermekle zatürre, solunum yetmezliği, böbrek yetmezliği ve en son ölümle sonuçlanabilmektedir. İlk olarak Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan koronavirüs hastalığı insandan insana hızla yayılmıştır. (T.C Sağlık Bakanlığı, 2020). Yeni Koronavirüs 2019 (covid19) hastalığı bireyler arasında solunum yollarından yayılan damlacıkların etrafa saçılması sonucunda bulaş gerçekleşmektedir. Hasta bireyin öksürmesi, hapşırması veya konuşması ile bir metreden az mesafede karşıdaki hasta olmayan bireye ulaşması sonucunda bulaşabilmektedir. Halk sağlığı açısından hastalığın yayılmasını önlemek amacıyla alınan birçok tedbir arasında maske takmak ve yoğun kalabalıklardan kaçınmak gibi çeşitli önlemler oldukça büyük önem taşımıştır. (Liu vd., 2020).

Dünya Sağlık Örgütü'nün açıklamasıyla Ocak 2020'de küresel bir salgın olduğu duyuruldu (WHO, 2020) üç ay sonra ise pandemi ilan edildi (WHO, 2020) . Dünya genelinde pandemi dönemi birçok ülkeyi ekonomi, sağlık sistemi, eğitim, toplumsal ve psikolojik, turizm açısından olumsuz yönde oldukça etkilemiştir. Ülkeler, pandemi dönemini özel koşulları ve kaynakları ile farklı şekillerde deneyimlemiştir. Fakat dünya çapında yapılan iş birlikleri ve araştırmalar ile covid19 salgının etkilerini minimum düzeyde tutmak için çaba gösterilmiştir. Bizim ülkemizde de koronavirüs hastalığının yayılımını engellemek için gerekli adımlar atılmıştır. Bu adımlar diğer ülkelerde olduğu gibi seyahat kısıtlamaları, yüz yüze eğitimin kısıtlanması ve online eğitime geçilmesi, sokağa çıkma yasağı, sosyal izolasyon, maske takma zorunluluğu, iş saatlerinin esnetilmesi veya çevrimiçi çalışma yöntemine geçilmesi, karantina gibi birçok önlem alınmıştır (AA, 2020).

Türkiye'de Milli Eğitim Bakanlığının (MEB) açıklaması üzerine eğitime uzaktan devam etme kararı alınmıştır. Eğitim süresince Eğitim Bilişim Ağının

kullanılacağını ders telafilerinin bu ağ üzerinden devam edeceğini açıklamıştır (Millî Eğitim Bakanlığı, 2020)

Covid19 enfeksiyonuna karşı bir takım bireysel, toplumsal ve kurumsal önlemler alınması gerektiği ve bu önlemlere uyulmasının oldukça önemli olduğu bildirilmiştir (Saydam, 2020).

Bireysel önlemlerden bazıları aşağıdaki gibidir; (Saydam, 2020)

- Toplu ortamlardan kaçınılmalı,
- Fiziksel mesafeye dikkat edilmeli,
- Kontamine bireyden uzak durup temasta bulunulmamalı,
- Sosyal alanlarda yüzeylere temas ettikten sonra el dezenfeksiyonu derhal yapılmalı,
- Evlerde hijyene dikkat edilmeli sık sık havalandırılmalı,
- Sosyal alanlarda maske kullanım kuralına riayet edilmeli.
- Mümkün olduğunca evlerde kalınmalıdır.

Dünya sağlık örgütünün Ekim 2023 verilerine göre covid19 hastalığı sebebiyle dünya genelinde 6 milyondan fazla ölümün olduğu, 771 milyondan fazla doğrulanmış vaka bulunduğu bildirilmiştir. Ayrıca Türkiye genelinde vaka sayıları incelendiğinde ise 17 milyondan fazla vaka sayısı ve 101 binden fazla ölümün gerçekleştiği bildirilmiştir. Ülkeler genelinde vaka sayıları incelendiğinde en fazla vakanın ABD’de olduğu gözlemlenmiştir (WHO, 2023).

3.1.1. Bireyler Açısından Covid19 Pandemi Dönemi

Pandemi dönemi tüm dünya ülkelerini olumsuz anlamda oldukça etkilemiş, bireyler bu zaman diliminde hastalığa yakalanmamak adına çeşitli önlemler almış ve sosyal izolasyon ile günlük rutinleri değişmiştir dolayısıyla bu süreç bireyler için monotonluk, hayal kırıklıkları ve sinirlilikle sonuçlanmıştır (Ho vd., 2020). Toplumlarda sosyal izolasyon, bulaşma, eve kapanma, etiketlenme korkusu ve hatalı bilgi edinme, bireylerde anksiyete ve depresyon açısından risk faktörü oluşturarak

kronik strese sebep olmuş ve akıl sağlığı üzerinde büyük bir etki oluşturmuştur (Burtscher vd., 2020).

Diğer bir taraftan, Covid19 pandemi dönemini çocuklar açısından değerlendirildiğinde, karantinadan dolayı akranlarıyla uzakta kalmış ve eğitime evden devam etmişlerdir (Millî Eğitim Bakanlığı, 2020). Yapılan bir çalışmaya göre çocuklarda ekran süresinin pandemi öncesine göre artmış olduğu tespit edilmiş ve aynı zamanda ebeveynlerin ekran süresiyle ilgili herhangi bir kısıtlamada bulunmaması, çocukla geçirilen vaktin yine ekran üzerinden gerçekleşmesi, çocuğun ekran kullanım amacının oyun/eğlence olması sürenin artışıyla ilişkili bulunmuştur (Ture & Velipasaoglu, 2022). Yapılan bir başka araştırmada çocuklarda ekran süresinin artması halinde öz düzenleme (duygu ve davranışları kontrol etme) becerisinde düşüklük olduğu gözlemlenmiştir ve aynı zamanda problemlili medya kullanımının dikkat, çalışma belleği, engelleyici kontrol davranışı ve engelleyici kontrol duygu değişkenlerini negatif yönde etkilediği belirtilmiştir (Koyuncuoğlu, 2022). Ek olarak bir başka çalışma sonucunda dünyanın her bir yanındaki insanların sosyal olarak iletişime geçme, okul ve iş için elektronik cihazları giderek daha fazla kullanması ile ekran süresinin artması bireylerde görme, iskelet kas sistemi ve gelişimsel bozukluklara sebep olabileceği ve ciddi halk sağlığı riskine dönüşebileceği öngörülmüştür (Chetty vd., 2020).

İtalya'da çocuklar ve ergenler ile yapılan bir araştırma sonucunda kapanma döneminde elektronik cihazların kullanımı önceki döneme göre arttığı tespit edilmiştir. Elektronik cihazların kullanımı boş vakit etkinlikleri için olması, özellikle eğitim için kullanılan vakitten ayrı tutulmasına dikkat edilmiştir buna göre pandemi öncesi döneme kıyasla karantina döneminde çocukların ve ergenlerin psikolojik sorunlarda belirgin bir artış yaşadığı aynı zamanda karantina öncesi psikolojik sorunlara sahip bireylerin karantina sırasında daha yoğun psikolojik sorun yaşadığı görülmüştür. Öte yandan çocukların ve ergenlerin aileleri ile zaman geçirmelerinin psikolojik sorunlar açısından koruyucu etkiye sahip olduğu belirtilmiştir. Aile ile geçirilen zaman hem çocuk için psikolojik sorunları önleyici hem de elektronik cihazlarla geçirilen sürenin azalması açısından önemli olduğu ispat edilmiştir (Di Norcia vd., 2023).

3.1.2. Nörogelişimsel Bozukluklar Açısından Covid19 Pandemisi

Nörogelişimsel bozukluklar yaşamın erken döneminde beyin fonksiyonlarının farklılaşması sonucunda meydana gelen bozukluklardır. Belirtiler bireyin yaşam döneminde kendisinden beklenen psikolojik ve sosyal yeterlilik ile ilişkilidir (Mert, 2019). Bir başka deyişle farklı sebeplere bağlı olarak bu bireylerin zihinsel, dil, duyuşsal motor becerileri, temel motor becerileri, sosyal ve duyuşsal gelişim yönünden diğler normal gelişim gösteren yaşitlarına göre bazı alanlarda stabil bir gidişat veya gerileme görülebilmektedir (Cengiz vd., 2021). DSM-5 tanı ölçütlerine göre nörogelişimsel bozuklukları kapsamı altında anlksal (Entelektüel) yetersizlik, iletişim bozuklukları, Otizm Açılımı Kapsamında Bozukluk, DEHB, Özgül Öğrenme Bozukluğu, Devinsel (Motor) Bozukluklar bulunmaktadır (APA, 2013).

Covid19 pandemi döneminin nörogelişimsel bozukluğa sahip bireyleri ne ölçüde etkilediğine bakıldığında, sosyal izolasyon sonucunda evlere kapanmanın özel gereksinimli çocuklar açısından zorlayıcı olduğu ve genellikle bu tür çocukların haftada birkaç kez özel terapistler veya özel hastane ve merkezler gibi kurumlarda müdahale edilmesi gerekmektedir fakat bulaşmayı önleme amacıyla bu durumlardan mahrum kalmışlardır (Narzisi, 2020). Bu müdahalelere erişimin engellenmesi halinde nörogelişimsel bozukluğa sahip bireylerin gelişimi duraksayabilmekte ve ayrıca gerilemeye sebep olabilmektedir (Kong, 2021).

Covid19 pandemisinin ve karantinanın nörogelişimsel bozukluğu olan bireyleri etkilemesinin yanı sıra ebeveynlerini veya bakım verenlerini de aynı zamanda olumsuz etkilediği gözlemlenmiştir (Guller vd., 2021). Köse ve arkadaşlarının yaptığı bir çalışmaya göre Covid19 salgın döneminde nörogelişimsel bozukluk tanısı ile izlenmekte olan bireylerin zamanlarının çoğunu televizyon izleyerek ve en az bedensel egzersiz yaparak geçirdikleri bildirilmiş, bireylerde en belirgin değişikliğin endişe düzeylerinin artışında olduğu ve aynı zamanda uyku düzeni ile iştah ve beslenme değişiklikleri de olduğu bildirilmiş ek olarak nörogelişimsel bozukluğu olan bireylerin pandemi öncesi Klinik Global İzlenim Ölçeği puanı ile pandemi sürecindeki puanlar arasında bir artış olduğu tespit edilmiştir (Köse vd., 2021). Covid19 pandemi

döneminin özellikle OSB’li bireylerin sahip olduğu ayırt edici özelliklerden dolayı yeni norma uyum sağlama hususunda hem ailelerin hem kendilerinin zorlandığı belirtilmiş ve bu sonuçlardan yola çıkarak güçlükleri hafifletmek ve kolaylaştırmak adına; sanal platformların daha kolay uygulanabilmesi, çocuklar aileler ve engelli bireylerin programlara ulaşabilmesi için gerekli adımların atılması gerektiği düşünülmüştür (Smile, 2020).

3.1.2.1. Covid19 Pandemi Döneminde Özel Eğitim Süreci

Nörogelişimsel bozukluğuna sahip çocukların normal gelişen çocuklara kıyasla eğitimlerin özel gereksinimli bireylerin şartlarına göre tasarlanmış ve belli bir işleyişte olması gerekir buna göre; bireylerin kendi ihtiyaçlarını giderebilecek seviyeye gelmesi, sosyal hayata ayak uydurabilmesi amaçlanmaktadır (Koyuncu, 2009). Fakat Covid19 pandemi dönemiyle birlikte bu işleyişin sekteye uğradığı ve özel eğitime ihtiyaç duyan bireylerin bu süreçten etkilendiği ve böylece yapılan bir araştırmaya göre çocuklarda eğitimde gerileme olduğu ve bu gerilemenin en çok iletişim ve algılama becerilerinde olduğu tespit edilmiştir (Güleryüz, 2021).

Özel gereksinimli bireylerin Covid19 pandemi döneminde uzaktan eğitim sürecinde özel eğitim gereksinimi bulunan ve nörogelişimsel bozukluğu olan çocukların aileleri tarafından bildirilen görüşler sonucunda çocukların dikkatlerini ekrana odaklamakta, verilen uygulama talimatlarını yalnız başına yapmakta, eğitim isteklerini devam ettirmekte güçlük çektikleri ve bu süreçten negatif şekilde etkilendikleri bildirilmiştir (Şenol & Yaşar, 2020).

Özel eğitim öğretmenlerin katıldığı bir araştırmada ise öğretmenlerin deneyimlerine göre özel eğitime ihtiyaç duyan öğrencilerin yüz yüze eğitimin etkileşim ve öğreticilik açısından öğrenci için oldukça önemli olduğu ve uzaktan eğitimin öğrenci açısından oldukça dezavantajlı bir durum olduğu belirtilmiştir (Akbayrak vd., 2021).

3.2. OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU

Nörogelişimsel bir bozukluk olan Otizm Spektrum bozukluğu, bireyden bireye belirtilerin farklılaşabildiği yaşamın ilk yıllarında ortaya çıkan bir bozukluktur (APA, 2013). Otizm, kavram olarak “*autistikós*” kelimesinden elde edilmiştir ve kendi

kendine, tek başına, kendi evreninde, içe dönüklük anlamına gelmektedir (Etimoloji Turkece). Otizm kavramı ilk olarak 1943'te psikiyatrist Leo Kanner tarafından ortaya sürülmüştür (Kanner, 1943). Otizmin belirgin ve tek tip karakteristik özelliklerden oluşmadığını bireylere göre değişkenlik gösterebileceğini söyleyen ilk kişi Kanner olmuştur ayrıca Otizm belirtilerini hafiften ağıra doğru derecelendiğini tanımlamak için spektrum kelimesi kullanılmıştır bunlar göz önüne alındığında Kanner'in literatüre katkıları otizm spektrum bozukluğunu anlamada ve inceleme açısından oldukça büyük etkiye sahip olduğu söylenebilmektedir (Happé, 1994).

Amerikan psikoloji birliğinin DSM-V tanı kriterlerine göre otizm, yaygın gelişimsel bozukluk olarak kabul edilir ayrıca Atipik otizm, Asperger sendromu ve dezintegratif bozukluğun kategorik olarak birleşmesi ile OSB tek bir özel gereksinim başlığı olarak sınıflandırma içerisinde yer almıştır (APA, 2013).

OSB'li bireylerde genel olarak sosyal etkileşimi başlatma ve sürdürme güçlüğü, tekrarlayıcı davranışlar, duygu ve duygulanımı paylaşamama veya farklı bir şekilde algılama ve yansıtma, göz kontaklı kuramama, arkadaş edinme zorlukları, ilgi alanlarında belli ve sınırlı özellikler sergileme gibi durumlar söz konusu olabilmektedir. Belirtiler çoğunlukla erken gelişim evrelerinde başlamaktadır. Ağırlık düzeyi, sosyal iletişim bozukluklarına ve sınırlı yineleyici davranış biçimlerine göre farklılaşmaktadır. Belirtiler genellikle ikinci yaşta belli olmaya başlar fakat OSB şiddetinin ağır olması durumunda bir yaşından önce de fark edilebilmektedir (APA, 2013).

3.2.1. Etiyoloji

Henüz OSB'nin net bir sebebi olmamakla birlikte genetik, nörolojik ve çevresel etkenlerin etkili olabileceği düşünülen bir nörogelişimsel bozukluktur. İlerlemiş ebeveyn yaşı(baba), düşük doğum riski, fetüsün valproat'a (nöbet önleyici ilaç) maruz kalması gibi durumlar OSB'ye katkıda bulunabilmektedir (APA, 2013).

3.2.2. Prevalans

Otizm spektrum bozukluğu 50 yıl öncesine kadar tam olarak tanımlanmayan daha sert çizgiler ile sınırlandırılan, nadir görülen bir bozukluk iken şimdilerde sıkça rastlanan ve her yerde karşımıza çıkabilecek yaşam boyu devam eden bir duruma geçiş

yapmıştır (Lord vd., 2018). Son yıllarda dünya çapında Otizm yaygınlığında belirgin bir artış görülmektedir Dünya Sağlık Örgütü'nün 2022 verilerine göre yaklaşık her 100 çocuktan 1'i Otizm Spektrum Bozukluğu tanısına sahip olduğu tahmin edilmektedir (WHO, 2022). Amerika Birleşik Devletleri, Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri'nin (CDC) Otizm ve Gelişimsel Engellilik İzleme (ADDM) ağının tahminlerine göre 2023 yılında yaklaşık olarak 36 çocuktan 1'inde Otizm Spektrum Bozukluğu tahmin edilmiştir. Ayrıca bu tahminler beklenenden fazla olduğu bildirilmiştir. OSB'nin seneler içinde gelişimine bakıldığında her geçen sene oldukça arttığı gözlemlenmiştir. 2000 yılında 150 bireyde 1 görünürken 2020 yılında 36 da 1'e yükselmiştir (CDC, 2023). Ayrıca Otizm Spektrum Bozukluğu erkeklerde yaklaşık 4 kat daha yaygın olduğu tespit edilmiştir (Maenner vd., 2023).

3.2.3. Tanılama Süreci

Otizm spektrum bozukluğu, çocuğun daha tanı almadan gösterdiği olağan davranışlar sonucunda ebeveyni, bakım vereni, alana dair bilgisi olan yakın aile üyesi bir terapist, öğretmen veya doktor tarafından fark edilen anormalliklerin bir uzmana danışması ile başlamaktadır. OSB tanısı hastanelerde psikiyatrist veya nörologlar tarafından değerlendirme ölçekleri ile belirtilerin DSM-5 tanı kriterlerine uygunluk seviyesine göre koyulduğu bilinmektedir. Ayrıca psikologlar ve dil konuşma terapistlerinin de tanılama sürecinde katkıları bulunmaktadır (Gülen, 2022; T.C. Sağlık Bakanlığı, 2022).

Amerikan Psikoloji Birliğinin 2013 yılında yayınlanan tanı ölçütlerince otizm spektrum bozukluğu tanısı 4 kriter (A, B, C ve D) bağlamında verilmektedir bu kriterler aşağıda sunulmuştur; (APA, 2013).

A. Gelişimsel gerilik dışında, sosyal iletişim zorlukları (3 belirti var olmalıdır): (APA, 2013)

1. Toplumsal etkileşimdeki anormallikler, sohbeti devam ettirmekte zorluklar; dikkatini, hislerini ve reaksiyonlarını ifade edememe, karşılıklı sohbet ortamını kuramama, insan ilişkileri ve affektif davranışlarda eksiklikler.

2. İnsan ilişkileri sırasında kullanılan sözsüz iletişimde (jestler, mimikler vb.) eksiklik: Sözlü ve sözsüz ifadelerin bir arada uygulanamaması, göz teması ve vücut postüründe olağandışı tepkiler, sözsüz ifadelerin anlaşılmaması, mimik ve jestlerde yetersizlik.
3. Gelişim seviyesine uygun bağlantılar (ebeveyn veya bakım verenleri dışında) geliştirip devam ettirmede güçlükler: değişik toplumsal anlara uygun olacak hareketleri sergilememe, hayali oyun paylaşımı ve insani ilişkileri edinmede zorluklar, çevrede olup bitene ilginin çok az olması.

B. Kısıtlı ve tekrarlayan davranışlar, ilgi alanlı ve uygulamalar (en az 2 belirti var olmalıdır):

1. Kısıtlı ve tekrarlı ifadeler, davranışlar veya obje kullanımı (örneğin; ekolali, kendisine özel sözcük ya da cümleler, objelerin tekrarlı kullanımı).
2. Alışkanlıklara aşırı bağlılık, sözlü ve sözsüz her gün belirgin bir zaman diliminde tekrarlayan davranışlar, değişime karşı direniş gösterme (örneğin; aynı yemekte ısrar, tekrarlanan sorular, küçük farklılıkların büyük sorun oluşturması).
3. Anormal seviyede sabit ve kısıtlı ilgi alanları (örneğin; eşyalara aşırı bağlılık)
4. Etraftan gelen ses, koku duyuşal faktörlere karşı aşırı tepki ya da tepkisizlik (örneğin; bazı ses veya dokulara karşı tepki, soğuk/sıcak/ağrıya karşı gözle görülür tepkisizlik, aşırı koklama ya da temas, ışıklardan veya dönen objelerden etkilenmek ve ilgiyi o alana toplaması).

C. Belirtiler yaşamın ilk yıllarında görülmeye başlamalıdır (fakat, toplumsal ihtiyaçların etkisi artana kadar belirmeyebilir.)

D. Belirtiler günlük rutini kısıtlayıcı ve engelleyici olmalıdır.

OSB'yi taramak için birçok tarama aracı mevcuttur fakat sadece tarama araçları yeterli olmamaktadır aynı zamanda ailelerde ve toplumda OSB farkındalığının artırılması, tanı almanın değerli olduğu inancının teşvik edilmesi, uzmanlar ile sağlık

hizmet uzmanları arasındaki ilişkilerin kolaylaştırılması yer alır böylelikle bu tarama, yönlendirmeler yapma ve hizmetlere erişimi geliştirme amacını taşır (Lord vd., 2018).

Genelde OSB teşhisi için uzmanlar bilişsel değerlendirmeler, işlevsellik ölçümleri, duygusal ve davranışsal derecelendirme ölçekleri, kağıt-kalem derecelendirme ölçekleri kullandığını bildirmiştir fakat covid19 sürecinde uzmanlar OSB tanısını koymak için tele tıp yöntemini kullandığı gözlemlenmiştir (Wagner vd., 2022).

3.2.4.Komorbidite

Otizm spektrum bozukluğuna ek olarak çeşitli psikiyatrik hastalıklar eşlik edebilmektedir. Eşlik eden hastalıklar arasında dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu, anksiyete bozuklukları, depresyon, epilepsi, uyku bozuklukları, görme ve işitme bozukluğunun yer alabileceği belirtilmiştir (Bougeard vd., 2021). Ayrıca DSM-5 tanı kitabına göre de OSB'ye genetik bozuklukların ve psikiyatrik hastalıkların da eşlik edebileceği belirtilmiştir (APA, 2013).

3.2.5. Otizm Spektrum Bozukluğu Belirtileri

Amerikan Psikoloji Birliği'ne göre OSB'nin ilk davranışsal belirtileri çocukluk döneminde belirgin hale gelmektedir, sosyal etkileşime ilgisiz olmayla ortaya çıkmaktadır. Bazı çocuklarda Otizm'in seyri sosyal davranışlarda ve dil kullanımında kademeli veya hızlı ilerleyerek gelişimsel bir duraksama veya gerileme gösterebilir. OSB'nin ilk belirtileri çoğu zaman dil gelişiminde ortaya çıkar bu duruma sıklıkla sosyal ilgi eksikliği, olağan dışı sosyal etkileşimler, tuhaf oyun kalıpları, alışılmışın dışında iletişim kalıpları, kendi ismiyle çağırılmasına rağmen yanıt vermemesi gibi belirtiler eşlik etmektedir. OSB'li çocuğun ikinci yaşında tuhaf ve tekrarlayan davranışlar ve tipik oyun yokluğu belirginleşir nesnelere her gün aynı sıraya koymak, bir nesnenin yeri değiştiğinde gereğinden fazla üzülme gibi durumlar görülebilmektedir (APA, 2013). OSB'yi saptamak için "sosyal iletişim zorlukları" belirtilerinden üç kriterden üçünün; "kısıtlı ve tekrarlayan davranışlar" belirtilerinden dört kriterden en az ikisinin karşılanması gerektiği öngörülmüştür (Özkaya, 2013).

Otizm Spektrum Bozukluğunun başlıca belirtileri aşağıdaki gibidir (Autism Speaks):

Sosyal İletişim Zorlukları; aşağıdakileri anlama ve kullanma mümkün olmayabilir

- Konuşma dili (çoğunlukla sözsüz),
- Mimikler,
- Göz teması,
- Ses tonu,
- Duyguları ifade etme ve anlama,
- Kişisel alanın ölçülmesi (mesafe).

Kısıtlı ve tekrarlayan davranışlar

- Tekrarlayan vücut hareketleri (sallanma, el çırpma, dönme),
- Işıklar veya dönen nesnelere bakmak,
- Alışılmış davranışlar (nesnelere sıraya koymak, nesnelere tekrar tekrar dokunmak),
- Belirli konulara aşırı ilgi,
- Değişime direnç (günlük aynı program, yemek menüsü, eve gidiş yolu).

Ruh sağlığı ve bozuklukları kitabına göre de benzer belirtiler yer almıştır bunlar; erken bebeklikte başlayıp göz kontağının kurulmaması, sarılma, rahatlatılma benzeri taleplerin olmadığı, taklidin tekrarlanmadığı, ismine yanıt vermemesi, benzer oyunların sürekli tekrarlanması, kendi çevresinde dönmekten hoşlanır, dönen eşyalara özel alakaları vardır, farklılıklardan haz almazlar aksine onlar için sorun oluşturur, akranlarıyla vakit geçirmek istemez bireysel olmaktan hoşlanırlar (Öztürk & Uluşahin, 2018, s.577).

3.2.6. Otizm Spektrum Bozukluğu ve Şiddeti

DSM-5 tanı ölçütleri el kitabına göre otizm spektrum bozukluğunun şiddet derecesi, sosyal iletişim becerileri ve sınırlı, tekrarlayıcı hareket örüntülerine göre farklılık göstermektedir (APA, 2013). Otizm spektrum bozukluğu saptanan bireylerde, bozukluğun neden olduğu güçlükler sebebiyle ihtiyaç duyulan desteğin şiddet derecesine bağlı olarak ayrılması gerektiği belirtilmiştir (Özkaya, 2013). Otizm spektrum bozukluğunun şiddet düzeyi üçe ayrılmaktadır; ilk düzey “destek gerekir”, ikinci düzey “ciddi anlamda destek gerekir” ve son olarak üçüncü düzeyde ise “çok

ciddi anlamda destek gerekir” şeklinde 1(hafif), 2(orta) ve 3(ağır) şeklinde gruplara ayrılmaktadır (APA, 2013).

3.2.7. Otizm Spektrum Bozukluğunda Eğitimin Önemi

APA'ya göre Otizm'de yaşam boyunca eğitimin devam etmesi olağandır (APA, 2013). DSM-5'e göre belirtiler genellikle çocukluğun ilk yıllarında belirgindir ve bazı alanlarda ilerleyen zamanda gelişimsel kazanımlar yani sosyal iletişime ilginin artması gibi ilerlemeler görülebilmektedir. Toplumsal etkileşim veya iletişim eksikliği sebebiyle öğrenme ketlenir. Evde rutinlere ısrar ve değişiklikten kaçış, yemek yeme ve uyku ve rutin bakım oldukça zorlaşabilir. Planlama, organizasyon ve değişimle baş etmek oldukça büyük bir sorun haline gelmektedir (APA, 2013).

Otistik çocuklarda akademik eğitimden önce toplumsal hayata uyum eğitimi daha öncelikli olmalıdır. Bu eğitim toplumsal yaşamda bireyin kendi varlığını tek başına bağımsız bir şekilde devam ettirebilmesi örneğin dişini fırçalama, tuvalete gitmek, ellerini yıkamak, göz kontağı kurabilme, gerekli zamanlarda sosyal becerilere sahip olmak, konuşmak gibi günlük işlevselliğini artırabilmek ve topluma zarar veya kendisine zararlı istenmedik davranışlar azaltmak eğitimin önemli parçalarındandır (Koyuncu, 2009).

OSB bireyin hayatının başlarında gözlemlenmektedir bu aşamada erken teşhis ve eğitim planlamasının bireyin topluma kazandırılması açısından oldukça önemi vardır. Otizm tanılı çocukların bilgi edinim süreçlerine bakıldığında işlenen bilginin hafızadan kolay bir şekilde kaybolması, genellemede güçlük, dikkati odaklamada güçlük gibi durumlar söz konusudur. Yoğun ve sürekli özel eğitim ile OSB'li bireylerin akranlarıyla aralarında olan gelişim farkını önemli ölçüde kapatabilmektedir (Alver & Gümüş, 2020).

İncelenen araştırmalara göre bedensel egzersizler otistik bireylerde fiziksel gelişimin yanında davranışsal ve sosyal becerilerde etkili olduğunu göstermiştir. Bir çalışmaya göre OSB'ye sahip çocuklarda temel becerilerde yeterlilik ile toplumsal iletişim becerilerde bir ilişki olduğu saptanmış ve çalışmanın sonucu bedensel egzersizlere katılan çocukların toplumsal iletişim becerilerinin de yükseldiğini göstermiştir (Derer, 2018).

3.2.8. Otizm Spektrum Bozukluğu Tedavi ve M¼dahale

OSB'li bireyler için standart bir tedavi Şekli yoktur fakat belirtileri azaltmaya ve yetenek kapasitesini en y¼ksek d¼zeye çıkarmaya yardımcı olacak yollar kullanılabilir (NICHHD, 2021). Otizm'e m¼dahaleler eğitim, sağlık, toplum, ev ortamında veyahut t¼m bunların kombinasyonu ile m¼mk¼nd¼r (Centers for Disease Control and Prevention (CDC), 2022).

Hastalık kontrol ve önleme merkezine göre tedavi t¼rleri aşağıdaki gibidir (Centers for Disease Control and Prevention (CDC), 2022):

- Davranışsal Yaklaşımlar,
- Gelişimsel yaklaşımlar (DKT, DBT, Fizik tedavi),
- Eğitim Yaklaşımları,
- Sosyal-İliŐkisel Yaklaşımlar (sosyal beceri grupları, ilişki geliştirme m¼dahalesi, sosyal hikayeler),
- Farmakolojik Yaklaşımlar (ilaç),
- Psikolojik Yaklaşımlar (BDT),
- Tamamlayıcı ve Alternatif Tedaviler.

Her ne kadar aileler, öğretmenler gibi doğrudan hizmet sağlayıcılar OSB'li kişilerin hayatlarında en fazla farkı yaratsa da doktorlar ve diğer klinisyenler de OSB'li kişinin mevcut iŐleyiŐi hakkında bilgi sağlayarak, bakıcıların geçiŐleri tahmin etmelerine yardımcı olarak bireyleri ve aileleri etkilerler (Lord vd., 2018). Bu y¼zden otizm spektrum bozukluğu tanılı çocukların tedavi s¼recinde belli aralıklarla d¼zenli bir Şekilde alanın uzmanları tarafından takip ediliyor olması gerekmektedir. Bu s¼rete psikiyatristin rehberliğinde psikolog, n¼rolog, pediatrist, ergoterapist, ocuk gelişim uzmanı, dil ve konuşma terapisti, odyolog ve özel eğitim öğretmenleri iş birliği kurarak OSB tanılı bireyin gidiŐatını ve tedavisini takip etmektedir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2022).

T¼rkiye'de OSB tanısı alan bireylerin özel eğitim s¼reci Milli Eğitim Bakanlığı önderliğinde çalışmalar yapan Rehberlik ve Araştırma Merkezlerinde yapılmaktadır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2022).

T.C Sağlık Bakanlığının yayınladığı OSB aile rehberine göre otizm spektrum bozukluğunda eğitimde etkili müdahalenin oluşması için olması gereken özellikler aşağıdaki gibidir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2022);

- Eğitimci sayısının öğrenci sayısından fazla olması,
- Özelleştirilmiş program,
- Ebeveyn veya bakım verenlerin tedavi sürecinde aktif olması,
- Eğitiminin özel eğitim alanında uzman olması,
- Haftalık minimum 25 saat eğitim,
- Davranışsal sorunların işlevselliğe göre incelenmesi,
- Tedavi sürecinde programlara uyum sağlama ve düzenli değerlendirmelerin yapılması,
- Bireyin değişen ihtiyacına uyum sağlayabilme ve programı o yönde düzenleme,
- Modelleme, dikkat, etkileşim, oyun, duygusal kontrol ve ihtiyaçlarını dile getirme becerilerine yönelik aktiviteler planlama,
- Eğitimden yararlanabileceği ve isteği artıracak ortamı oluşturmak,
- Önceden bireyin geçişlerini farklı isteklerine göre değişimleri organize etme.

3.3 COVID19 PANDEMİ DÖNEMİ VE OTİZM SÜRECİ

Otizm spektrum bozukluğu tanılı bireyler, uzun süren kapanma veya izolasyon yansımalarına karşı zayıf oldukları söylenebilir ve bu yeni belirsizliklere adapte olmakta güçlük çekebilmektedirler; özellikle de kısıtlı ve tekrarlayan davranışlar konusunda direniş gösterme OSB'nin öne çıkan özellikleridir (APA, 2013). Covid19 dönemi yansımaları koronavirüs hastalığının (COVID-19) yayılımını en aza indirmeye amacıyla alınan tedbirler, otizm spektrum bozukluğu tanılı bireyleri, kardeşlerini ve ebeveynlerini de dahil olmak üzere ev halkını olumsuz yönde etkileme gücüne sahip olduğu görülmüştür. Ebeveynlerin işsizlik, gelir belirsizliği, sağlık sistemlerine ve tedavi merkezlerine ulaşım güçlüğü ve erken müdahale programları için bekleme sıralarının uzatılması konusundaki kaygıları, bakım verenin koronavirüs hastalığı ile mücadele etmesini engelleyebilmektedir (Smile, 2020).

Pandemi sürecinde otizm spektrum bozukluğu olan bireylerde uzaktan eğitimin evden takip edilmesi, hem bakım verenler hem de tanılı bireyler açısından sıkıntılı olabileceği düşünülmüştür. Bu süreç aynı zamanda bakım verenlere farklı kimliklere bürünmesine ve ayrıca fazla sorumlulukların yüklenmesine sebep olabilmektedir bu yüzden salgın döneminde OSB'li bireylere yeni davranışlar kazandırma ve sorunlu davranışları azaltmak için bakım verenlerin bir özel eğitim uzmanından yardım almasının önemli olacağı bildirilmiştir (Bozkurt vd., 2021).

Narsizi (2020), covid19 pandemi döneminde otizm spektrum bozukluğu tanılı çocukların ebeveynleri ve bakım verenleri için bazı tavsiyelerde bulunmuştur bunlar aşağıdaki gibidir;

- OSB'li bireylere covid19'un ne olduğunu ve neden bu önlemlerin alındığını somut ve basit bir şekilde açıklayın.
- Günlük yaşam aktivitelerini planlayın ve uygulayın.
- Yarı yapılandırılmış oyun uygulamalarını günlük hayata entegre edin.
- Etkileşimli uygulamalı oyunları kullanın.
- Bireylere internet veya video oyunları kullanımını sınırlandırılmalı. Bu kullanımı bakım veren evde iken beraber oynama alternatifi kullanılabilir.
- Bireylerin özel ilgi alanlarını sergileyebilecekleri etkinlikler düzenlenebilir.
- Yüksek işlevli OSB'liler için çevrimiçi terapi tavsiye edilebilir
- Bakım verenler yetersiz hissettikleri zaman alan uzmanlarından destek ve danışmalık alabilirler.
- Bireylerin uzaktan eğitimlere düzenli katılımını sağlayın ve okul ile etkileşimi sürdürün.
- Bireylere gün içinde boş zaman bırakın.

OSB tanılı bireylerin covid19 pandemi döneminde yaşadığı sorunlara öğretmenlerin görüşüne göre incelendiği bir çalışma sonucunda izolasyon sebebiyle sosyal ortamlardan uzaklaşmanın otizmli bireylerde davranış ve sosyalleşme sorunlarının arttığı yönünde olmuştur (Timur, 2022).

Bozkurt ve arkadaşlarının yürüttüğü bir araştırmada Covid19 pandemi sürecinde OSB tanılı bireylere yönelik destekleyici kurumları incelemişlerdir ve çıkan sonuçlara göre incelenen Autism Awareness Center, Autism Speaks, Autistica, Center for Autism and Related, National Autism Center, National Autistic Society, The Autism Society ve son olarak Tohum Otizm Vakfı kurumlarının bu süreçte OSB’li bireylerin gereksinimlerine yönelik faydalı çalışmalar yürüttükleri, ürettikleri içerikleri ücretsiz olarak paylaştıkları, çoğunlukla bilgilendirici çalışmalar yapmışlardır ayrıca Türkiye’de yapılan çalışmalar incelendiğinde Tohum Otizm Vakfının bakım verenler ve tanılı bireylere yönelik toplumsal öykü gereçleri, çeşitli sosyal medya uygulamaları üzerinden çevrimiçi seminerler düzenlenmiş, ücretsiz mobil uygulamalar, beceri geliştirme kitleri gibi faydalı çalışmalara öncülük ettikleri görülmüştür (Bozkurt vd., 2021).

Covid19 pandemi döneminde T.C İçişleri Bakanlığının yayınladığı genelgeye göre sokağa çıkma yasaklarında yirmi yaş altı nörogelişimsel bozukluğa sahip özel gereksinimli bireylerin bakım verenlerinin refakatiyle beraber özel durumlarını belirten bir rapor ile bulaş riskini en aza indirecek önlemleri de aldıktan sonra çıkabileceği bildirilmiştir (T.C İçişleri Bakanlığı, 2020).

Birleşik Krallık’ta yapılan bir çalışmanın birinci bölümünde OSB tanılı çocuklar, ergenler ve bakım verenlerinin salgın dönemi ve sonrasında ruh sağlıkları incelenmiştir ve niceliksel bulgulara göre izolasyon sürecinde ve sonrasında OSB’li bireylerde depresyon ve kaygı belirtilerinde bir değişiklik gözlenmedi fakat diğer özel gereksinimli çocuklarda kaygı düzeylerinin okullar açıldıktan sonra düştüğü gözlenmiştir (Toseeb & Asbury, 2023). Araştırmanın ikinci bölümünde niteliksel bulguları incelendiğinde ise niceliksel bulguları destekler nitelikte olduğu gözlenmiştir. Kaygı ve psikolojik problemlerin otistik bireylerde tüm zamanlarda aynı derecede olduğu fakat özel gereksinimli bireylerde azaldığı belirtilmiştir. (Asbury & Toseeb, 2023).

Yapılan bir çalışmada OSB tanılı yetişkin bireylerin covid19 sürecinde yalnızlık ve stres algılarının değişimi ve sürekliliği incelenmiştir. Çıkan sonuçlara göre otistik bireyler otistik olmayan bireylere göre kıyaslandığında OSB tanılı bireylerin

daha fazla yalnızlık hissettiği ve salgın döneminde bu durumun sabit kaldığı gözlenmiştir (Scheeren vd., 2022).

OSB tanılı bireylerle yapılan başka bir araştırmada covid19 pandemi döneminde otistik erkeklere oranla kadınların daha çok olumsuz etkilendiklerini ve başa çıkma yöntemlerinin daha zayıf olduğunu bildirmişlerdir; bireylerin sosyal hayat, istihdam ve okul alanlarında bozulmalar meydana geldiğini eklemişler ve ayrıca bu süreçte otistik bireylerin yarısından fazlasında psikolojik sorunların var olduğu gözlemlenmiştir (Bal vd., 2021).

3.3.1 Covid19 Pandemi dönemi ve OSB Tanılı Çocuğa Sahip Ebeveynler

Yapılan bir çalışmaya göre OSB tanılı çocuğa sahip ailelerin salgın süreci hakkındaki duygulara bakıldığında ebeveynlerin genelinde negatif hislere sahip olduklarını bildirmiştir. Bu negatif hislerin başında ise belirsizlik, enfekte olma korkusu, kendilerine veya özel durumu bulunan çocuklarına bir şey olması durumunda neyle karşılaşacaklarını bilmedikleri için yoğun korku ve endişe yaşadıklarını bildirmişlerdir aynı zamanda bildirilen bir diğer his ise üzüntüdür bunun sebebi ise çocuklarının okullarından geri kalması ve çoğalan vaka ve ölüm sayıları olmasıdır. Ayrıca ebeveynlerin salgın döneminde alınan önlemlerle ilgili fikirleri de incelenmiştir çıkan sonuçlara göre ebeveynlerin alınan önlemler hakkından negatif düşünceye sahip olduklarını bildirmişlerdir bunun sebebi ise çevrimiçi eğitime geçişte yaşadıkları zorluklardan kaynaklandığını OSB olan bir bireyin uzun zaman oturup belli bir alana dikkatlerini toplayamamalarından kaynaklanmaktadır (Öz, 2022).

Pandemi döneminde otizm spektrum bozukluğu tanılı çocuğa sahip olan anneler ve normal gelişim gösteren anneler ile yapılan bir çalışmada ise OSB tanılı bireylerin annelerinde depresyon puanı ile toplumsal destek algıları ve hayat kalitesi arasında anlamlı ve belirgin negatif yönde ilişkinin olduğu gözlemlenmiştir. Elde edilen bulgular sonucunda normal gelişim gösteren çocukların annelerinin OSB tanılı çocukların annelerine göre salgın döneminde negatif özelliklerin daha çok hissedildiği söylenebilmektedir (Kaya, 2021).

OSB olan çocuğa sahip ebeveynlerin pandemi döneminde başa çıkma stratejileri ve stres düzeylerinin incelendiği bir başka çalışmada ebeveynlerin kendilerini yetersiz hissettikleri ve normal gelişen çocukların ebeveynlerine kıyasla daha fazla yararsız başa çıkma stratejilerine başvurdukları belirtilmiştir (Efendioğlu, 2021).

Sağır'ın yaptığı bir çalışmada ebeveynler pandemi sürecinde OSB tanılı çocukların çoğunun psikiyatrik muayenesinde aksaklıkların meydana geldiğini düzenli takibin sağlanmadığını ve ayrıca pandemi sürecindeki kısıtlamaların yaşamlarında zorluklarla mücadele etmede güçlük çektiklerini belirtmişlerdir. Çocuklarının pandemi döneminde özel eğitim haricindeki diğer aktivitelerini yerine getirmediklerini geri kaldıklarını ve eğitim dışında kalan vakitte çocukları için etkinlik bulmakta zorlandıklarını eklemiştir. Son olarak çoğunlukla çocukların uyku düzeninde değişikliklerin meydana geldiğini ve aynı zamanda çoğu ebeveynler çocuklarının öz bakım becerilerinin azaldığını bazı aileler ise becerilerin arttığını belirtmiştir (Sağır, 2022).

Yine görüşleri destekleyen başka bir çalışmada ebeveynler çocuklarının covid19 pandemi döneminde uzaktan eğitimden faydalanamadığını ve eğitimden geri kaldıkları için çocuklarının durumlarında gerilemenin meydana geldiğini bildirmişlerdir. Bildirilen sonuca göre bazı çocukların çevrimiçi eğitime ulaşabildiğini fakat bazı çocuğun hiç ulaşamadığı anlaşılmıştır. Ayrıca çalışma sonucunda özel gereksinimli bireyler için hazırlanan eğitimlerin bireylerin her birinin farklılıklarını kapsayacak şekilde hazırlanmadığını ve özel ihtiyaçlı bireyler için yetersiz kaldığı ifade edilmiştir. Böylelikle bireylerin daha önceden öğrendikleri becerilerin bir kısmını unuttukları gözlenmiştir. Ek olarak bakım verenler tarafından evde verilen eğitimin öğretmenlerle yüz yüze verilen eğitime kıyasla bireyler üzerinde bir etkisinin olmaması da bildirilmiştir. Bütün bunların sonucunda aileler, bakım verdikleri özel gereksinimli bireylerin eğitimlerinden geri kalmalarından dolayı endişeler yaşadıklarını belirtmişlerdir (Gökler, 2020).

Özel gereksinimli çocuğa sahip annelerin covid19 sürecinde başa çıkma tutumlarının incelendiği bir çalışmada annelerin yaşam kalitesinde düşüş gözlenmiş ayrıca pandemi dönemini, salgını çocuklara nasıl anlatacaklarını bilmediklerini aynı

zamanda çocuklara eğitim ortamını nasıl sunacakları konusunda yetersiz kaldıkları bunun sonucunda çocukları yönlendiremedikleri belirtilmiştir. Bütün bunların yanı sıra annelerin yaşlarının ve eğitim seviyelerinin artmasıyla başa çıkma tutumlarının da olumlu yönde etkilendiği gözlenmiştir (Lofti vd., 2021). Bu sonuçtan yola çıkarak ebeveyn yaşının ve eğitim seviyesinin başa çıkma tutumunu etkilediği söylenebilmektedir.

3.4 COVID19 PANDEMİ DÖNEMİ VE OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU İLE İLGİLİ LİTERATÜR ÇALIŞMALARI

Covid19 dönemi ve okul öncesi ruh sağlığının araştırıldığı bir çalışmada Tele tıp yöntemi ile 0-6 yaş aralığındaki 51 çocuğun katıldığı çalışmada psikiyatrik rahatsızlık olarak en çok OSB'nin (%52,9) olduğu, ikinci olarak DEHB'nin (%21,6), üçüncü olarak ise mental retardasyonun (%13,7) yer aldığı belirtilmiştir. Hastaların pandemi sırasına en çok televizyon izleyerek vakit geçirdikleri öğrenilmiştir. Çocukların salgın döneminde gözlenen başlıca değişiklikler öfke ve kaygıda artış yaşanmasıdır. Ayrıca hastaların pandemi öncesi ve pandemi sırasında hastalık şiddet puanları incelendiğinde pandemi sırasında puanların anlamlı şekilde arttığı gözlemlenmiştir (Pilan vd., 2021).

Ailelerin görüşlerine dayalı OSB tanılı çocukların covid10 pandemi döneminde sağlık, eğitim ve sosyalleşme süreçlerinin incelendiği bir çalışmada sağlık süreci ile ilgili çıkan sonuçlara göre otizmlili bireylerde kilo artışının gözlemlendiği, aynı zamanda fiziksel aktivitelerin yerine getirilememesine bağlı hareketsizliğin gözlemlendiği ve aile içinde psikolojik sorunların ortaya çıktığı görülmüştür. Eğitim süreciyle ilgili sonuçlarda, okulların kapanması üzerine uzaktan eğitime geçilmesiyle çevrimiçi eğitime ulaşmakta zorlandıklarını ve alınması gereken faydanın alınmadığını bu sebeple OSB'li bireylerde var olan becerilerin kaybedilmesine aynı zamanda yerine yeni davranış problemlerini bıraktığı gözlemlenmiştir. Uzaktan eğitim sürecinde ailelerin materyalleri kendilerinin sağlamaya çalışması ve dışarıdan eğitim desteği alamamalarından dolayı sorumlulukların ağır gelmesi sonucunda psikolojik olarak oldukça etkilendiklerini ve bu nedenle çocuklarına gerekli desteği veremediklerini bildirmişlerdir. Son olarak çalışmanın sosyalleşme süreçleri incelendiğinde ise OSB

tanılı bireylerin salgın dönemine adapte olmakta oldukça büyük sorunlar yaşadıkları sert sınırlı kurallara alışık olmadıkları için bu süreç onları daha agresif hale getirdiği belirtilmiştir. Evlerde izolasyonun onları kendi iç dünyalarına kapanmaya, dışarı ile iletişimi kesmelerine bu nedenle tepkiselliklerinin arttığı ve günlük hayatlarında dikkat eksikliğinde artan sorunlar yaşadıkları tespit edilmiştir (Çelik, 2022).

İtalya’da yapılan bir çalışma bulgularına göre covid19 pandemi döneminde çalışmaya katılan OSB tanılı bireylerin %33’ünde kısıtlı, tekrarlayan davranışlarda, hareketlerde ve stereotiplerde artış olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda, uyku düzenleme alanında, önemli miktarda gece ve/veya erken uyanma, ajitasyon ve uykuya dalmada zorluk gösteren, bazı durumlarda çocukların ihtiyaçları veya istekleri ile ilişkilendirilen bir kötüleşme bulunmuştur. Ek olarak çalışmada ebeveynler, çocuklarının duyuşal-motor ajitasyon ve huzursuzluk olarak ifade edilen Hiperaktivite ve yeni durumlara karşı endişe alanlarındaki zorluklarda önemli bir artış gözlemlediklerini belirtmişlerdir (Renzo vd., 2020).

Yapılan bir diğer çalışmada covid19’un OSB tanılı bireylerde psikososyal ve davranışsal etkileri incelenmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre bireylerin yarısından fazlasının Covid19’u anlamadığı kurallara uyum sağlayabilmekte zorlandıkları tespit edilmiştir. Çalışmanın test edilen hipotezlerinden birine göre ise bireylerin %44’ünde yaşların uygun beden kullanımının azaldığını aksine bu bozukluklarda artışın meydana geldiği gözlemlenmiştir. Kısıtlı ve tekrarlayan davranışlarda artış OSB tanılı bireylerin alışık olduğu günlük rutinlerinin aksaması sonucunda kendilerini rahatlatmak için bildikleri bir davranış kalıbına döndükleri söylenebilmektedir. Bireylerin pandemi öncesine kıyasla konuşma ve dil becerilerinde azalma olduğu; hareket ve mimikleri algılama ve uygulamada gerilediklerini; sosyal etkileşim becerilerinin azaldığını; eskiye oranla göz teması kurmakta güçlük çektikleri; seslere tepki vermekte yada ses hassasiyetinin kötüleştiğini; kokuları, tatları ayırmakta, dokunma ve ağırlı uyaranlara uygun tepki vermediklerini; değişen durumlar karşısında uyum sağlamak zorlandıklarını; son olarak da oluşan durumlar karşısında uygun duyuşal tepkiler vermede azalma olduğu gözlenmiştir. Ayrıca bireylerin yaşlılarıyla ilgili sorunlarda artış gözlenmiştir; bireyler tek başına ve yalnız oyun oynamada artış; arkadaşlarıyla yemek, oyuncak

paylaşmama, yakın arkadaş sayısında düşüş, yaşlıları tarafından reddedilme ve son olarak hiperaktivite sorunlarında artış tespit edilmiştir. Davranış sorunlarına bakıldığında ise bireylerin pandemi döneminde öfke krizlerinin arttığı ayrıca bireylerin %65'inin davranış problem şiddetinin arttığı ve %64'ünün davranış problem sıklığının arttığı bulunmuştur. Çalışmada yapılan faktör analizi sonucunda bireylerde otizm belirtileri arttıkça salgın sürecindeki empati ve yardım etme becerilerinin azaldığı belirtilmiştir. Sonuç olarak yapılan bu çalışma OSB tanılı bireylerde covid19'un olumsuz etkileri olduğunu göstermiştir (Arslan, 2022).

Covid19 pandemi döneminin Otizm spektrum bozukluğu tanısına sahip bireylerde motor becerilere etkisinin incelendiği bir çalışmada OSB tanılı bireylerin pandemi öncesine göre motor becerilerde değişikliğin meydana geldiği tespit edilmiştir. Bulgulara göre pandemi sonrasında bireylerin yer değiştirme becerileri (koşma, zıplama, tek ayak üzerinde durma, eşik atlama gibi), nesne kontrol becerileri (obje ile vurma, top atma, topa vurma, topa yerde yön verme gibi) ve son olarak temel motor becerilerinde (el, göz, vücut koordinasyonu ile ilgili davranışlar) gerileme ortaya çıkmıştır (Şahin vd., 2020).

Colizzi ve arkadaşlarının İtalya'da yaptığı bir araştırmada covid19 pandemi döneminin OSB tanılı çocuğa sahip ailelerin %93,9'u için zorlu bir dönem olarak nitelendirilmiştir. Aynı zamanda araştırmaya katılan OSB'li bireylerin pandemi dönemi öncesine oranla daha sık ve yoğun davranış problemleriyle karşılaştığı gözlemlenmiştir. Ayrıca öncesinde var olan davranış sorunlarında OSB tanılı bireylerin covid19 salgın dönemi sonrası davranış sorunlarının yaklaşık iki kat arttığı belirtilmiştir. Bunun sonucunda bireylerin bazılarında acil müdahaleler, sağlık desteği, karantina kurallarının gevşetilmesi gibi ihtiyaçlar oluşmuştur (Colizzi, 2020).

OSB tanılı çocuklarda covid19 pandemi sürecinde yaşanan psikiyatrik problemler araştırılmıştır ve sonuç olarak önceden psikiyatrik sorunu olan OSB tanılı çocukların durumunun kötüleştiği ayrıca örneklemin yarısından fazlasında yeni belirtilerin meydana geldiği gözlenmiştir. Yeni psikiyatrik belirtilerin meydana geldiği bireylerin bazılarında daha önce hiçbir sorun olmadığı pandemi ile geliştiği belirtilmiştir. Pandemi öncesi var olup artan belirtiler; depresyon, anksiyete ve yıkıcı davranışlardır. Pandemi sonrası beliren psikiyatrik belirtiler ise; sinirlilik, uyku

bozuklukları, kaygı ve rahatsız edici davranışlardır. Son olarak araştırmanın bulgularına göre bakım verenlerin depresyon ve kaygı belirtilerinin çocukların belirtileriyle pozitif yönde ilişkili olduğu gözlenmiştir (Vasa vd., 2021).

Türkiye’de Selçuk Üniversitesi Çocuk ve Ergen Psikiyatrisinde gerçekleştirilen bir araştırma sonucunda Covid19 pandemi dönemi ve izolasyon sürecinde bireylerin OSB belirtileri yani sosyal iletişim güçlükleri ve kısıtlı tekrarlayan davranışlarının yanı sıra huzursuzluklarının da covid19 öncesi döneme kıyasla arttığı gözlenmiştir. Günlük işleyişin aksaması sonucunda ani değişikliklere adapte olmalarının kolay olmadığı, Covid-19 döneminde evde kalma döneminin OSB’li çocuklar için genellikle çok zorlu bir süreç olduğu belirtilmiştir. Bu çalışmanın bir diğer önemli bulgusu otizm davranış kontrol listesi (AUBC) toplumsal ve bireysel yardım alt ölçeği ile huzursuzluk arasındaki ilişkidir. Toplumsal güçlüklerle ilgili olarak, kişinin kendi duygularına ilişkin zayıf farkındalığı, sosyal/duygusal ipuçlarını okumada güçlük, kısıtlı duygusal dil ve duygusal hassasiyetler ve değişikliklerle alakalı güçlüğü, zayıf esneklik, engelleyici kontrol ve problem çözme ile ilişkili olan huzursuzluğu artırdığı gösterilmiştir (Türkoğlu vd., 2021).

Yapılan bir başka çalışmada bakım verenlerin bildirdikleri sonuca göre OSB tanılı bireylerin covid19 pandemi döneminde otizm belirtilerini daha fazla yaşadıkları aynı zamanda sosyal ve duygusal endişelerinin de arttığı belirtilmiştir. Kısıtlı ve tekrarlayan davranışlar (%54), sosyal iletişim zorlukları (%52), duygusal sorunlar (%54) ve özel konulara ilgi (%53) gibi otizm belirtilerin bakım verenler tarafından OSB tanılı bireylerin yarısında genel olarak arttığı rapor edilmiştir. Davranışsal zorlukların şiddeti (%50), kaygı (%51) ve düşük ruh hali (%50) de çalışma örnekleminin yarısında arttı. Ayrıca bakım verenler bu süreçte otizmlili bireylerin bazılarında kendilerine zarar verme ve saldırganlık gibi belirtilerle karşılaştığını, hizmetlerin ve terapi desteğinin kesintiye uğraması onlar için oldukça stresli bir duruma ittiğini bildirmişlerdir (Turner vd., 2023).

Taylor ve diğerlerinin yaptığı bir çalışmada otizmlili bireylerle gerçekleştirilen çalışmanın bulgularına göre covid19 sırasında bireylerin dayanıklılık ve otizm belirtileri arasında ters bir ilişkinin olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca otizm belirtilerinin daha fazla olması durumunda anksiyete ve depresyon şiddetinin arttığı belirtilmiştir.

Çalışma sonucunda bazı dayanıklılık faktörlerinin genel otizm spektrumu fenotipiyle diğerlerine göre daha yakından ilişkili olabileceğini göstermiştir. Bu, dayanıklılığın belirli bir ayrıntı düzeyiyle değerlendirilmesinin (örneğin kişilerarası ve kişi içi faktörleri ayırarak), toplumda dayanıklılığı artırmaya yönelik stratejilere odaklanmada yardımcı olabileceğini düşünülmüştür (Taylor vd., 2022).

Çin’de gelişimsel gecikme yaşayan çocuklar ve OSB’li bireylerle yapılan bir araştırma sonucunda covid19 pandemi döneminde otizmlı çocukların daha fazla duygusal ve davranışsal problemler yaşadıkları tespit edilmiştir. Ek olarak bu dönemde çevrimiçi eğitimin OSB tanılı bireyler için yetersiz olduğu bildirilmiştir (Zhao vd., 2023).

OSB tanılı Hintli çocuklar ile yapılan bir çalışmada ebeveynlerin covid19 öncesi ve sonrası performansları değerlendirmeleri istenmiştir ve çıkan bulgular sonucunda ebeveynlerin pandemi öncesi ve sonrasında anketlere farklı yanıtlar verdiği gözlenmiştir. Verilen yanıtlar sonucunda bireylerin günlük yaşam aktivitelerinde; dış fırçalama, tuvalet yapma, kişisel bakım, yemek yeme, banyo yapma, giyinme gibi günlük yaşam becerilerinde pandemi öncesine kıyasla gözle görülür bir gerileme söz konusu olduğu bildirilmiştir. Aynı şekilde bireylerin dil gelişimi incelendiğinde ise; etiketleme, komutlara uyma, ses/kelime/cümle taklidi, soru cevaplama, olumsuzluk, onaylama gibi çeşitli dil alanlarında salgın dönemi öncesi ve sonrası kıyaslandığında karantina sonrasında çocuğun dili anlama ve kullanma becerisinde bir bozulma olduğunu ve gerilemelerin meydana geldiği gözlenmiştir. Davranış ve bilişsel özelliklere bakıldığında benzer şekilde gerilemeler görülmüştür, özellikle oturma davranışlarında ve göz teması becerilerinin belirgin şekilde etkilendiği belirtilmiştir. Okul performansı değerlendirildiğinde otistik bireylerin kapanma öncesinde yanıtların daha çok “ortalama ve yetersiz” olduğunu, ancak kapanma sonrasında bu yanıtların “yok ve yetersiz” kategorilere kaydığı belirtilmiştir. Ek olarak terapi performansı incelendiğinde çevrimiçi terapilere geçişle otistik bireyler için oldukça zorlu bir süreç olduğu gözlemlenmiştir. Son olarak beceri alanlarının karşılaştırılması sonucunda en çok gerilemenin okul performansında sonrasında ise sırayla terapi performansı, dil becerileri, davranış sorunları ve günlük yaşam aktivitelerinde olduğu tespit edilmiştir (Kaur vd., 2022).

Covid19 pandemi dönemi öncesi ve sonrasında kıyaslanması sonucunda Türkiye’de yapılan bir çalışmada OSB tanılı bireylerin salgın döneminden etkilendikleri ve davranış problemlerinde artış gözlemlendiği bildirilmiştir. Çalışmaya katılan katılımcıların yaş aralığı 3 ile 29 arasında olduğu ve ayrıca bireylerin OSB tanısına ek komorbiditeler mevcuttu; %78’inde en az bir psikiyatrik ek hastalık mevcuttu. Bu örneklemin %25’inde DEHB, %30’unda duygudurum bozuklukları, %15’inde tik bozuklukları, %5’inde anksiyete bozuklukları ve %4’ünde başka eşlik eden hastalıklar olduğu bildirilmiştir. Pandemi döneminde çocuklarda görülen değişiklikler bakım verenlerine sorulduğunda %55’i çocuğunun daha fazla agresifleştiğini, %26’sı çocuğunun var olan tiklerinin arttığını veya yeni tiklerin ortaya çıktığını, %29’u çocuğunun etkileşim becerilerinin bozulduğunu, ebeveynlerin %33’ü sırasıyla uyku ve iştah değişiklikleri bildirmiştir. Sonuçlara göre katılımcılar OSB ile ilişkili davranışlarda genel olarak artış göstermiştir ve bu artış huzursuzluk, uyuşukluk ve sosyal geri çekilme, kalıplaşmış davranışlarda artış, hiperaktivite ve uygunsuz konuşma gibi tüm alt ölçeklerde gözlemlenmiştir (Mutluer vd., 2020).

Başka bir çalışma da ebeveyn gözlemleri neticesinde otizmlili çocuklarda Covid19’un etkisi incelenmiştir ve çıkan sonuca göre 32 tipik otizm belirtilerinden 21’i olumsuz 11’i olumlu bulunmuştur en sık rastlanan olumsuz etkiler arasında ısırma, vurma, tekmeleme yoluyla diğerlerine zarar verme; oyuncakları veya diğer eşyaları yok etmek veya kırmak; öfke nöbetleri; anlamsız konuşma ve tonu; sabırsız olmak, ihtiyaçlarını hemen talep etmek; rutin veya ortamdaki farklılıklara verilen tepkiler olmuştur. Olumlu etkiler ise ihtiyaçları ifade etmek için günlük konuşmalar yer almıştır; insanlara ve yüz ifadelerine karşı duygusal tepki; sosyal gülümseme, taklit becerileri; kollarda tutulmaya tepkiler ve benzeri davranışlar bildirilmiştir (Yazıcı vd., 2022).

Belçika’da yapılan bir araştırmada COVID-19’un otizm topluluğu üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışma sonucunda çıkan bulgulara göre otistik bireylerin (0-18+yaş) ve ebeveynlerin büyük çoğunluğu için, genel kısıtlamalar sırasıyla davranışlarını ve yaşam kalitesini değiştirdiğini ve bunun olumsuz bir yönde olduğu bildirilmiştir. Ankete katılanların yüzde altmış beşi karantinadan bu yana yaşam kalitesinin daha düşük olduğunu ve %47’si çocuklarının daha fazla işlevsel olmayan

sosyo-iletişimsel davranışlar sergilediğini bildirmiştir. Bu davranışlar dikkat çekmeyi ve/veya yeterli sözlü veya sözsüz iletişim biçimini kullanmadan olumlu veya olumsuz duyguları ifade etmek gibi durumlardır. Ayrıca bireylerin sosyal iletişim zorlukları artığında ebeveynlerin de yaşam kalitesinin düştüğü gözlemlenmiştir. Bir diğer bulgu ise evde eğitim stratejisinin otistik bireylerin işlevsel olmayan sosyal etkileşim davranışlarında etkisinin olduğu belirtilmiştir. Daha az kuralın olduğu bir evde yaşayan otistik bireylerin, pandemi sürecinde daha çok işlevsel olmayan sosyo-iletişimsel davranışlar sergiledikleri belirtilmiştir. Sonuç olarak otistik bireylerin pandemi kaynaklı izolasyondan dolayı daha fazla işlevsel olmayan sosyal iletişim güçlükleri çektikleri gözlenmiştir (Weyland vd., 2022).

OSB'li çocukların ve normal gelişim gösteren çocukların pandemide okulların kapatıldığı vakit bireylerin üzerindeki etkiyi incelemek isteyen bir çalışma sonucunda OSB'li bireylerin davranışlarında daha fazla değişikliğin meydana geldiği ebeveynleri tarafından bildirilmiştir. Bu değişiklikleri arasında duygu düzensizliği, kaygı, sinirlilik, takıntı, dürtüsellik ve düşmanlık olduğu gözlemlenmiştir. Sonuç olarak covid19 pandemi döneminin otistik bireylerin gelişimi üzerinde olumsuz etkisi olduğu tespit edilmiştir (Amorim vd., 2020).

Otizm spektrum bozukluğu bulunan 10 yetişkin ile yapılan bir nitel çalışma bulgularına göre katılımcılar covid19 pandemi döneminde kısıtlamalardan ve önleyici tedbirlere uyum sağlama ihtiyacından, pandemiye bağlı değişikliklerin eğitim, iş ve sağlık gibi hayatın çeşitli alanlarındaki sosyal etkileşimlerinin kalitesini etkilediğini bildirmiştir. Çevrimiçi terapi ve çevrimiçi eğitimle ilgili olumsuz deneyimlerini, sağlık hizmetlerinde yaşadıkları zorlukları ve hatta doktorla iletişimin koptuğunu belirtmiştir fakat bunun yanı sıra bazı katılımcılar belirli etkinlikleri internete taşımak, sınırlı sosyal ihtiyaçları olan kişilerin erişilebilirliğini artırdığı ve kendilerini daha fazla kabul edilmiş hissetmelerini desteklediğini iletmiştir. Ayrıca ankete katılanların sosyal ilişkilerinin şekli ve yoğunluğu da dahil olmak üzere sosyal alan üzerinde önemli bir etki oluşturduğu belirtilmiştir. Bir katılımcı bir yandan iş hayatıyla ilgili sosyal ilişkiler kurma, diğer yandan sevdiği kişiden uzaklaşma ihtiyacı nedeniyle itirazları, kızgınlıkları ve acılarının arttığını bildirmiştir. Bir katılımcı çevrimiçi sosyal temasların ihtiyaçlarını veya beklentilerini karşılamadığını eklemiştir buna karşın bazı

katılımcılar olumlu geri bildirimlerde bulunmuştur çevrimiçi temasın otistik bireylerin iletişim zorluklarını kolaylaştırdığı ve kontrolü sağlayabilmelerine olanak sağladığı düşünülmüştür. Pandemi bağlamında sosyal davranışların algılanma konusunda zorlandıkları aynı zamanda kısıtlamaların sebebinin ayırt edilemediği gözlemlenmiştir (Błeszyński vd., 2022).

Koronavirüs hastalığı sebebiyle oluşan pandemi sırasında nörogelişimsel bozukluğu bulunan çocuk, ergen ve bakım verenleri ile yapılan başka bir çalışmada katılımcıların yaklaşık %44'ü OSB tanılı olduğu belirtilmiştir. Bireylerin duygusal, davranışsal, uyku ve iştah değişimlerine bakılmıştır. Sonuç olarak diğer gruplarla kıyaslandığında duygusal ve davranışsal sorunların sıklığı OSB'li grupta daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir. OSB'li bireylerde en sık görülen belirtiler arasında hiperaktivite ve tekrarlayıcı/basmakalıp davranışlar olduğu gözlenmiştir. Ayrıca OSB grubu diğer nörogelişimsel bozukluk gruplarına kıyasla pandemi hakkında en az bilgi sahibi olan grup olduğu anlaşılmıştır. Aynı zamanda OSB grubu diğer alt gruplara göre pandemi sürecinde çevrimiçi eğitim alan en düşük grup olduğu fakat pandemi dönemi öncesi OSB grubu diğer gruplarla karşılaştırıldığında herhangi bir ders dışı aktiviteye katılma olasılığı en yüksek olan grup olduğu tespit edilmiştir (Guller vd., 2021). Yine yapılan başka bir çalışmada nörogelişimsel bozukluğu olan çocukların pandemi döneminde belirtileri incelenmiştir OSB tanılı bireylerin bulgularına bakıldığında olumlu sosyal davranışlarda azalma ve aynı zamanda otizmlide kadınlarda duygusal belirtiler erkeklere kıyasla yüksek olduğu gözlemlenmiştir (Nonweiler vd., 2020). Buna karşın nörogelişimsel bozukluğuna sahip bireylerle yapılan başka bir çalışmada OSB tanılı bireylerin pandemi süresinde 1 aylık takip süresi boyunca genel olarak küçük de olsa bir iyileşme söz konusu olduğu bildirilmiştir. Davranış ve duygusal belirtilerinde hafif bir azalma gözlemlenmiştir fakat genel bozulma puanlarına bakıldığında bir bozukluk söz konusu olduğu belirtilmiştir (Hall vd., 2023).

Yapılan bir araştırmada OSB tanılı çocukların covid19 pandemi döneminde belirsizlik, duygusal işleme ve stres arasındaki ilişki incelenmiştir. Çıkan sonuçlara göre pandemi öncesinde duygusal işleme zorluklarının var olduğunu ve bu zorlukların genel olarak pandemi sırasında arttığı tespit edilmiştir. Örneklemin tamamı için hem duygusal işleme hem de belirsizliğe tahammülsüzlüğün artığı

gözlemlenmiştir. İncelenen duyuşal yöntemlerden ses ve dokunmayla ilgili olanların, pandemi sırasında duyuşal zorluk grubu için en zor olanı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca görsel işleme, tat ve koku hassasiyeti ve duyuşal arama davranışları gibi diğer yöntemlerde de daha küçük de olsa önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Genel olarak incelendiğinde, üç faktörün birbiriyle oldukça ilişkili olduğu belirtilmiştir (Cardon & Bradley, 2023).

Birleşik Krallıkta yapılan bir boylamsal karma yöntem çalışmasına göre OSB tanılı bireylerin Covid19 pandemi döneminde ruh sağlığı hem niteliksel hem nicel verilerle incelenmiştir. Elde edilen veriler sonucunda bazıları dış faktörlerden kaynaklanan aksamaların azalması nedeniyle rutinlerin daha fazla kontrol altında olduğunu hissettiğini bildirmiştir. Aynı zamanda birçok katılımcı, sık sık ve genellikle beklenmedik değişiklikler karşısında rutinleri sürdürmenin zorluklarının varlığından bahsetmiştir. Çoğu kişi için normallikten sapmak kaygıya yol açtığı ve bu tür değişikliklere uyum sağlamayı sık sık öğrenmek zorunda kalmak, zihinsel sağlıklarını olumsuz etkilediği bildirilmiştir. Geriye dönük ve ileriye dönük veriler, pandemiye verilen tepkilerin çok çeşitli olduğunu göstermiştir; bazı otistik yetişkinlerde iyileşme görülürken, diğerlerinde hiçbir değişiklik görülmemiştir ve diğerlerinde ise zihinsel sağlıkta düşüş gözlemlenmiştir. Hem niteliksel hem de niceliksel sonuçlara göre, pandeminin OSB tanılı yetişkinler üzerinde hem yararlı hem de olumsuz etkileri olduğu ortaya çıkmıştır. İzolasyon ile birlikte otistik kişilerin doğal tercihlerine daha uygun olacak şekilde yeniden düzenlenmesine yardımcı olduğu belirtilmiştir. Niteliksel verilere göre, kişisel sosyal taleplerin azalması nedeniyle sosyal baskılardan kurtulmanın, birçok kişinin kaygısında iyileşmeye yol açtığı ve daha önce sosyal ortamlardan kaçınmayla ilişkilendirilen suçluluk duygularının hafiflemesine yol açtığı bildirilmiştir. Buna karşın niteliksel sonuçlara göre, başkalarıyla bağlantı eksikliği, sosyal destek kaybı, evdeki roller, işleyişteki değişiklikler ve aile anlaşmazlıkları gibi faktörlerin hepsinin ruh sağlığının bozulmasına katkıda bulunduğunu göstermiştir. Karantina sırasında öz-düzenleme için zaman ve alanın azalmasının yanı sıra rutinlerde ve duyuşal ortamlarda yaşanan aksaklıklar, katılımcıların bunalmış hissetmelerine ve sonrasında zihinsel sağlıklarında bozulmalar yaşamalarına neden olduğu tespit edilmiştir (Bundy vd., 2022).

Üç ülke genelinde (Hollanda, Belçika, Birleşik Krallık) OSB tanımlı bireyler ve OSB tanısı bulunmayan bireylerle yapılan bir diğer karma çalışmada bireylerde covid19 pandemisinin etkisine bakılmıştır. Nicel bulgulara göre otistik bireyler alınan sosyal önlemlerin kendilerini daha çok rahatlattığını ve sosyal stresten kurtulduklarını bildirmiştir. Buna karşın otizmli bireyler rutinlerinin değişmesinde otizmli olmayan bireylere kıyasla daha çok stres hissettiklerini bildirmişlerdir. Nitel bulgulara bakıldığında ise nicel bulguları destekler nitelikte olduğu gözlemlenmiştir. Genel olarak otizmli yetişkinler, pandemi öncesine sadık kaldıkları net bir günlük veya haftalık rutine sahip olduklarını fakat pandeminin kendilerini olumsuz etkilemesi sebebiyle bunu kaybettiklerini belirtmişlerdir. Ayrıca otizmli yetişkinlerin, yüz maskeleri nedeniyle yüzleri okuyamamak, sosyal etkileşimin ileri geri akışında zorluk yaşamak gibi doğrudan pandemiyle bağlantılı yeni sosyal etkileşim zorlukları yaşadıklarını ortaya çıkarmıştır. Ek olarak otizmli yetişkinler, izolasyonun kademeli olarak kaldırılmasına ve salgınla ilgili diğer önlemlere uyum sağlamak için rutinlerini bir kez daha, muhtemelen tekrar tekrar değiştirmek zorunda kalma ihtimali konusunda endişeli olduklarını aynı zamanda dış uyaranların (trafik, gürültü, dışarıda daha fazla insanın olması gibi) aniden geri gelmesi ve bunlarla başa çıkma becerilerinin kaybedilmesi ihtimalinden endişe duyduklarını da belirtmişlerdir. Benzer şekilde, sosyal becerilerini yitirmekten endişe duydukları, bu da toplumsal etkileşim alanlarına katılma ve yeni sosyal normların olduğu iş veya okul ortamına adapte olma düşüncesinin strese neden olduğu gözlemlenmiştir. Son olarak otizmli yetişkinlerin kaydettiği olumlu değişiklikler, dayanışmanın artması ve duyuşsal ve sosyal aşırı yükün azalmasıydı (Oomen vd., 2021). Bu çalışmayı destekleyen başka bir çalışma bulgusuna göre ise yine Otistik yetişkinler, otizmli olmayan yetişkinlere kıyasla sosyal yaşamları üzerinde önemli ölçüde daha fazla olumlu ve daha az olumsuz etki olduğunu ve sağlık hizmetleriyle iletişimlerinin daha olumsuz etkilendiğini bildirmiştir. Ayrıca kısıtlamaların gevşetildiği bir zaman diliminde Bulaşma endişesi arttı ve pek çok otistik yetişkin, hayatlarını sürekli değişen veya belirsiz kurallara ve kısıtlamalara uyarlamakta güçlük çektiği, aynı zamanda evde, işte veya okulda ve boş zamanlarında yeni rutinler bulmakta zorlandığı gözlemlenmiştir (Maljaars vd., 2023).

Fransa’da yapılan bir çalışmada diğer araştırmaların aksine OSB’li bireylerin klinik bulgularında pandemi öncesine kıyasla herhangi bir değişiklik gözlenmemiştir. Salgın döneminde OSB’li çocukların duygusal deneyimlerinde ve davranışlarında önemli bir farklılığın tespit edilmediğini belirtmişlerdir. OSB’nin özellikleri ve bakım verenlerin duruma göre ayarlamaları bu klinik stabiliteye etkide bulunmuş olabileceği eklenmiştir. Ayrıca bu sonuçların, çocuklarla ve ailelerle kurulan ilişkilerle, bakıcıları yönlendiren kişiler tarafından sunulan düzenli destekle bağlantılı olmasıyla ilişkili olabileceği belirtilmiştir (Guidotti vd., 2022). Yine yapılan başka bir çalışmada OSB’li bireylerin covid19 pandemi dönemi öncesi ve sonrası duygusal ve davranışsal belirtilerinde bir farklılık bulunmamıştır. Ebeveynlerin verdiği yanıtlar sonucunda bu süreçte otizmlili çocuklar açısından evde kalmanın daha yararlı olduğunu böylelikle birlikte öğrenme, sosyalleşme, çevrimiçi terapi için daha fazla zamanları olduğunu belirtmişlerdir. Fakat olumsuz olarak bildirdikleri durumlar da vardır bunlar bedensel aktivitelere katılımın azalması, ekran süresinin artması ve son olarak sürekli aynı bireyleri görmektir (Stankova vd., 2023).

OSB tanılı bireylerin pandemi öncesi var olan belirtilerinin pandemi sürecinde artışlarla ilişkili olup olmadığı incelenen bir çalışmada otistik bireylerin önceden var olan DEHB belirtilerinin yüksek seviyesi aynı şekilde pandemi sürecinde de yüksek seviyede olmasıyla ilişkili olduğu bulunmuştur. Buna karşın pandemi öncesinde daha az gözlemlenen sınırlı tekrarlayan davranışlar pandemi sürecinde artış gözlenmesi davranışsal ve DEHB belirtilerinin artması ile ilişkilendirilmiştir. Sonuç olarak önceden var olan ruh sağlığı semptomlarının, pandemi sırasında yaşanan bireylerin ruh sağlığı semptomlarıyla diğer çevresel faktörlerden daha alakalı olduğunu göstermektedir (Palmer vd., 2023).

Yapılan bir çalışmada OSB tanılı çocuklarda covid19 pandemi dönemi sonrası ve 3 ay sonrasında Uygulamalı Davranış Analizinin (ABA) bireyler üzerindeki etkinliğine bakılmıştır elde edilen sonuçlar pandemi sürecinde çocukların ABA tedavisi aldığı vakit iletişim, sosyalleşme ve kişisel özerklik alanlarında iyileşmeler yaşadığını göstermiştir. Pandemi sonrası tedavinin kesilmesinin ardından daha önce edinilen becerilerin korunduğunu ancak bir iyileşme olmadığını çocuklarda hiperaktivite ve dikkatsizlikte artış olduğu ayrıca, günlük rutindeki yeni bir

değişikliğin problem davranışlarda artışa neden olması nedeniyle puanların önemi ile ortaya çıkan kalıplaşmış ve tekrarlayan davranışlarda bir artış olduğu da gözlemlenmiştir. Tedavinin büyük ölçüde kesintiye uğramasının, sosyal açıdan önemli davranışların genelleştirilmesinde gecikmelere neden olmadığını göstermiştir. Özellikle, kalıplaşmış tekrarlamalarda artış, eğitimi daha çok engellediği ve böylece eğitimsel kontrol sorunlarının meydana geldiği bildirilmiştir (Sergi vd., 2021).

İspanya'da yapılan çalışmanın sonuçları, OSB'li bireylerin, COVID-19 karantinası sırasında normal gelişim gösteren bir grupta karşılaştırıldığında daha yüksek düzeyde saldırganlık, sinirlilik, hiperaktivite, dürtüsellik, dikkat güçlükleri ve kaygı sergilediğini göstermiştir. Aynı zamanda otistik bireylerin pandemi sırasında içselleştirme ve dışsallaştırma belirtilerinin yüksek seviyede olduğu bildirilmiştir. Ayrıca sonuçlar, pandemiden önce değerlendirilen OSB'li bireylerle karşılaştırıldığında, karantina sırasında OSB'li bireylerde kısıtlı, kalıplaşmış, tekrarlayan davranışlarda artış olduğunu göstermiştir (Martínez-González vd., 2021). Aynı şekilde üstteki bulguları destekleyen Avustralya'da yapılan bir çalışmada ebeveynlerin bildirdiği OSB tanılı çocuk ve ergen belirtilerinin pandemi döneminde kötüleştiğini göstermiştir. Yaklaşık 3 çocuk ve ergenden 1'inin yüksek ila çok yüksek düzeyde duygusal belirtiler yaşadığı, 4'te 1'inin yüksek ila çok yüksek düzeyde davranış sorunları yaşadığı ve 10'dan 1'inin yüksek ila çok yüksek düzeyde hiperaktivite/dikkatsizlik yaşadığı bildirilmiştir (Sicouri vd., 2023). Yine Slovakya'da covid19 salgın döneminde birinci ve ikinci dalga arasında OSB tanılı bireyler ve ebeveynleri ile yapılan bir çalışmada dışsallaştıran uyumsuz davranışlar (dikkat sorunları, öz düzenleme veya uyumsuzluk gibi) ve uyumsuz davranışların içselleştirilmesi (üzüntü, sosyal geri çekilme, kaygı veya aşırı duyarlılığı gibi) otistik çocuklarda önemli ölçüde arttığı bildirilmiştir ayrıca birinci ve ikinci dalga arasında bir değişiklik gözlemlenmemiştir (Polónyiová vd., 2022).

Jacques ve arkadaşlarının yaptığı bir çalışmada Covid19 pandemi döneminde otizmlili bireyler ve aileleri ile yapılan bir çalışmada ebeveynlerin ve çocuklarının kendilerini bu dönem içerisinde yalnız hissettiklerini ve ayrıca çocuklarının zaten kısıtlı olan sosyal gelişimde bir gerilemenin söz konusu olduğunu bildirmişlerdir.

Özellikle bu zaman diliminde çok fazla zorlayıcı davranışların varlığından bahsetmişlerdir. Çocukların algılarına bakıldığında OSB'li bireyler bu sürecin kendileri için stresli geçtiğini belirtmişlerdir (Jacques vd., 2022). Üstteki çalışmayı destekler niteliklere sahip başka bir çalışma sonucunda OSB tanılı bireylerin covid19 pandemi sırasında davranışsal zorluklar sergiledikleri aynı zamanda duygusal, hiperaktivite, davranış, akran sorunu ve sosyal yanlısı ölçeklerde önemli ölçüde daha kötü puan aldıkları gözlemlenmiştir (Franz & Kelly, 2021).

Kanada'da yapılan bir çalışmada pandemi döneminde OSB'li çocukların normal gelişen çocuklarla kıyaslandığında ekran karşısında geçirdikleri vaktin daha fazla olduğu ve ayrıyeten sadece OSB'li bireylerin incelendiği pandemi öncesi ve sırasındaki ekran kullanımının kıyaslandığı bulgular pandemi sırasında ekran süresinin arttığı gözlemlenmiştir. Ebeveyn algıları incelendiğinde çocuklarının artan ekran süresiyle birlikte OSB'li bireylerin sosyal etkileşim zorluklarının ve fiziksel aktiviteye katılımlarının kötüleştiği bildirilmiştir (Cardy vd., 2021).

OSB tanısını ile ilgili yapılan bir çalışmaya göre Covid19 salgın dönemi öncesi ve salgın döneminde çocuk psikiyatri polikliniği başvuruları kıyaslanmış ve çıkan bulgulara göre pandemi öncesi başvurulardan %5,1'i Otizm Spektrum Bozukluğu tanısı almışken pandemi döneminde başvurulardan %5,6'sı OSB tanısı aldığı gözlemlenmiştir. Çalışma sonuca göre pandemi öncesine göre pandemi zamanında yapılan başvurularda OSB tanısının sıklığında belirgin bir değişiklik gözlemlenmediği ve istatistiksel olarak anlamlı bir farklılığın olmadığı söylenebilir. (Gerçek vd., 2022).

OSB tanı sürecinin değerlendirildiği bir çalışmaya göre covid19 pandemi sürecinde yaşanan izolasyon sebebiyle normal gelişim gösteren bireylerde de tekrarlayan davranışlar (el yıkmama gibi), sosyal özelliklerin azalması gibi özellikler görülebilmektedir bu sonuca göre otizm belirtilerini ayıran tanı kriterlerinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiği belirtilmiştir (Rafiei & Memari, 2021).

4.BÖLÜM

TARTIŞMA

4.1 ELDE EDİLEN BULGULARIN TARTIŞILMASI

Tüm dünyada büyük etki oluşturan covid19 pandemi dönemi insanlar için hem maddi hem manevi açıdan oldukça büyük sıkıntılara yol açtığı söylenebilir. Özel gereksinimli bireyler açısından ise gelişim düzeylerini etkileyebilecek bir süreç olduğu gözlemlenmiştir. Aynı zamanda bu çalışmanın asıl önceliği olan otizm spektrum bozukluğu tanımlı bireylerin bu dönemde ne derece etkilendiğine bakıldığında yapılan çalışmalar sonucunda olumsuz etkilerin daha fazla gözlemlenmesiyle birlikte bazı çalışmalarda olumlu sonuçlarla da karşılaşmıştır.

Covid19 pandemi sürecinin bireylerin otizm spektrum bozukluğu şiddeti derecesine yönelik yapılan araştırmalar incelendiğinde, Pilan ve ark. göre nörogelişimsel bozukluğu bulunan çocuklarla yaptıkları çalışmanın sonucu katılımcıların içinde OBS tanımlı bireylerin de bulunduğu bulgulara göre hastalık şiddet puanlarının pandemi öncesine kıyasla pandemi sırasında arttığı gözlemlenmiştir (Pilan vd., 2021). Aynı zamanda otizmlı bireylerle yapılan başka çalışmalarda pandemi döneminde belirti şiddetinin arttığını gösterir nitelikte olduğu ve aynı şekilde otizm spektrum bozukluğunun tanımlı kriterlerinden olan kısıtlayıcı ve tekrar eden davranışlar incelendiğinde bu süreçte sıklığın, şiddetin ve davranış problemleri puanlarında bir yükselme tespit edilmiştir (Sergi vd., 2021; Arslan, 2022; Renzo vd., 2020; Vasa vd., 2021; Turner vd., 2023; Martínez-González vd., 2021; Sicouri vd., 2023). Colizzi ve ark yaptığı bir çalışmada davranış sorunları olan OSB tanımlı bireylerin Covid19 salgın dönemi sonrası davranış sorunlarının yaklaşık iki kat arttığı belirtilmiştir (Colizzi, 2020).

OSB tanımlı kriterlerinde yer alan diğer bi semptom olan toplumsal iletişim zorluklarının görüldüğü bazı çalışmalar pandemi sürecinde otistik bireylerin sosyal geri çekilmeler yaşadığını (Mutluer vd., 2020; Polónyiová vd., 2022), işlevsel olmayan sosyal iletişim davranışları sergiledikleri (Weyland vd., 2022) böylelikle bu dönemde iletişim güçlükleri yaşadıkları bildirilmiştir (Türkoğlu vd., 2021). Maljaars ve ark yaptığı çalışma otistik bireylerin pandemiyle birlikte meydana gelen yeni sosyal

normlara (maske takmak, sosyal mesafe) uyum sağlamakta güçlük çektiği belirtilmiştir (Maljaars vd., 2023).

Yapılan bu çalışmalara karşın bazı bulgular ise pandemi döneminde otizm spektrum bozukluğuna sahip bireylerde olumlu sonuçların da meydana geldiğinden bahsedilmiştir. Buna göre pandemi sonucunda alınan sosyal izolasyon önlemleri OSB'li bireyleri sosyal stres yükünden kurtardığını böylece kendilerini daha az baskı altında hissettikleri bildirmişlerdir (Oomen vd., 2021; Maljaars vd., 2023). Bundy ve ark. yaptığı karma bir çalışmada pandeminin bazı bireyler üzerinde olumlu, bazı bireylerde olumsuz, bazı bireylerde ise hiçbir etkisinin bulunmadığını bildirmiştir buna göre bulgular bireylerin sosyal yönden rahatladığı ayrıca rutin değişikliği konusunda ise kendi düzenlerine dışarıdan bir etki olmadığı için uyum sağlayabildikleri böylelikle rutinlerini bir müdahale olmadan devam ettirebildikleri bildirilmiştir. Buna karşın bazı katılımcılar sosyal iletişim eksikliği, sosyal hizmet kaybı, evdeki rollerin değişmesi, işleyişteki farklılıklar ve aile içi çatışmalar gibi faktörlerin bireyler üzerinde olumsuz etki oluşturduğu belirtilmiştir (Bundy vd., 2022).

Pandemi dönemiyle birlikte OSB tanılı bireylerde meydana gelen bir diğer bulgu ise bireylerin önceden var olan becerilerinde gözlenen kayıplardır. Şahin ve ark yaptığı çalışma sonucunda bireylerin motor becerilerinde bir gerileme olduğu tespit edilmiştir (Şahin vd., 2020). Aynı şekilde gerilemenin ortaya çıktığını destekleyen başka bir çalışmada bireylerin günlük yaşam aktivitelerinde, dil kullanım becerilerinde, okul performansında ve terapi performansında bir gerileme söz konusu olduğu belirtilmiştir (Kaur vd., 2022). Yine yapılan diğer çalışmalarda otizmlili bireylerin sınırlı olan sosyal gelişimlerinde bir gerilemenin gözlemlendiği bildirilmiştir (Franz & Kelly, 2021; Jacques vd., 2022). Ayrıca pandemiyle birlikte bazı otistik çocuklarda daha önce var olmayan yeni belirtilerin ortaya çıktığı gözlemlenmiştir (Vasa vd., 2021). Bulguların elde edildiği çalışmalardan bir diğerinde ebeveynler çocuklarının pandemi öncesinde var olmayan yeni tikler sergilediğini bildirmiştir (Mutluer vd., 2020). Yapılan başka bir araştırma sonucunda yine aynı şekilde yeni davranış problemlerinin türediğinden bahsedilmiştir (Çelik, 2022).

Elde edilen bulgulara bakıldığında covid19 pandemi döneminin tam olarak otizm spektrum bozukluğu belirtilerini etkileyen tek bir faktör olduğu söylenemez

fakat o dönemde oluşan koşullar sonucunda bireyler üzerinde bir etki oluşturduğu söylenebilir. Bireylerin belirtilerini etkileyebilecek ve olumsuz durumları engelleyecek durumlar sırasıyla sunulmuştur; otistik bireylerin rutin ve çevresel öngörülebilirlik ihtiyaçları ile pandeminin öngörülemezliği arasında denge kurulması; aile üyelerinin otistik bireylerin sosyal ve duyuşsal ihtiyaçlarını anlamaları böylece otistik bireylerin aile durumu ve aile üyelerinin deneyimlerini anlamaları; otizimli bireylerin öğrenme veya çalışma tarzları ile Őu andaki mevcut fırsatlar ve aile üyeleri arasındaki yaşam ortamı veya aktivite programları otistik bireyler üzerindeki etkinin derecesini değiştirebileceği ve belirtileri etkileyebileceği bildirilmiştir (Ameis vd., 2020).

Öncelikle belirtileri etkileyebilecek etkenlere bakıldığında, otistik bireylerin evde daha fazla vakit geçirmesiyle birlikte aile içi ilişkiler incelenmesi önem taşımaktadır. Buna göre, ebeveynler veya bakım verenler ile yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen bulgular bakım verenlerin depresyon ve kaygı puanlarının çocukların belirtileriyle pozitif yönde ilişkili olduğu gözlemlenmiştir (Vasa vd., 2021). Fransa'da yapılan bir çalışmada otistik bireylerin belirtilerinde pandemi döneminde bir farklılık gözlemlenmemiştir bu sonuçtan yola çıkarak ailelerle kurulan ilişkilerle, bakıcıları yönlendiren kişiler tarafından sunulan düzenli destekle bağlantılı olmasıyla ilişkili olabileceği belirtilmiştir (Guidotti vd., 2022). Ameis ve arkadaşlarına göre pandemi sebebiyle beraber yaşamanın zorunlu geldiği dönemde, bazı otistik bireyler aile fertleri ile beraber yaşamaya geri döndüler. Diğerleri ise mesafe önlemleri sebebiyle artık ailelerini ziyaret edememiştir ve bütün bu çevresel değişiklikler duyuşsal girdiyi değiştirebileceği (örneğin, evdeki daha yüksek veya farklı gürültü nedeniyle) ve otizimli bireyler ile aileleri arasında huzursuzluk ve endişeyi artırabileceği belirtilmiştir. Fakat evde birey ve çevre uyumu rahat olursa bu güçlüklerin üzerinden gelinebileceği bildirilmiştir (Ameis vd., 2020). Yapılan başka bir çalışma sonucunda otistik bireylerin pandemi öncesi ve sonrası davranışsal ve duyuşsal semptomlarında bir farklılık meydana gelmemiştir ve bunun süreç içerisinde aile ile geçirilen vaktin önemine bağlı olduğu tespit edilmiştir (Stankova vd., 2023).

Salgın sürecinde kapanmayla birlikte toplumsal, ekonomik, sağlık sorunlarının aile üyelerini ve dolayısıyla bireylerin de etkilendiği hususlar arasında yer almıştır.

Yapılan bir çalışmaya göre pandemi sürecinde bakım verenlerin işsizlik, gelir durumunun belirsizliği, sağlık sistemlerine ve tedavi merkezlerine ulaşım zorluğu ve aynı zamanda erken müdahale programları için bekleme sıralarının uzatılması hususundaki endişeler otizm spektrum bozukluğu olan bireylerin yanı sıra ebeveynlerini, kardeşlerini ve diğer aile üyelerini pandemi şartları ile başa çıkma konusunda olumsuz etkilediği belirtilmiştir (Smile, 2020). Çin’de yapılan bir çalışmada gelişimsel gecikme yaşayan çocuklar ve OSB’li bireylerde ailenin düşük gelir durumu bireylerin duygusal ve davranışsal belirtilerini olumsuz etkilediği gözlemlenmiştir (Zhao vd., 2023). Ayrıca bu zaman diliminde karantina kuralları ve bulaşı önlemek amacıyla alınan önlemler bakım verenlerin yeni kimlikleri üstlenmesi ve var olan sorumluluklara ek yeni sorumlulukların yüklenmesine neden olabildiği ve bu sebeple salgın döneminde yapılan bir inceleme sonucunda bakım verenlerin otistik çocuklarına yeni davranışlar kazandırma ve olumsuz problem davranışları azaltmak için bir özel eğitim uzmanından yardım almasının yararlı olacağı bildirilmiştir (Bozkurt vd., 2021).

Diğer bir yandan, otistik bireylerde becerilerin eğitimlerle geliştirebilmeleri mümkün olduğu bilinmesiyle birlikte pandemi dönemiyle girilen bu zorlu süreç otizmlili bireylerin toplumsal zorluklarda ve tekrarlayan davranışları devam ettirmeye yatkın olması sebebiyle de kendilerini rahatlatmak için alışık oldukları bilinen bir davranış kalıbına (görünüşte işlevsel olmasa da) bağlama ihtiyacıyla davranışlarda gerilemeden söz edilmiştir, günlük ritüellerin birden kesintiye uğraması ile sakinleştirici bir değere sahip olabileceği böylelikle hem dışsal (sosyal izolasyon ve ebeveynlerle tam zamanlı bir arada yaşama) hem de içsel (öfke veya üzüntü gibi duyguları yönetmek) durumlarla başa çıkabilmek için yapıldığı iddia edilmiştir (Şahin vd., 2020). Bütün bunlara ek olarak bir çalışma sonucuna göre, otizm spektrumundaki çocukların ortak özelliğinin rutine, ritüellere ve esnekliğe karşı esnek olamadığı ve böylelikle bireylerin, covid19 pandemisinden kaynaklanan ruh sağlığı komplikasyonları açısından bir risk grubu oluşturabileceği görüşünü desteklemektedir (Amorim vd., 2020).

Ebeveynler ile yapılan bir görüşmede OSB tanılı bireylerin gelişim düzeylerinde pandemi döneminde bir gerileme meydana gelmemesi için dört

kolaylaştırıcı faktör belirlenmiştir bunlar; bakım verenlerin çocukların ihtiyacını anlaması ve o yönde yönlendirmesi, çocukların günlük bir işleyiş hazırlama ve çocuğa göre yapılandırma, bakım verenler arasında iyi iletişim oluşturma, bakım verenler ile birlikte kaliteli vakit geçirmektir. Yine aynı çalışmada pandemi döneminde OSB tanılı bireylerin uyumunu engelleyen üç faktör sunulmuştur bunlar; çok fazla ekrana maruz kalınması, sosyal çevresinden ayrı kalması ve son olarak özel eğitim olanaklarından faydalanılamamasıdır (Jacques vd., 2022). Yine başka bir analiz sonucunda ise aile üyelerinin sorumluluklarını ortaklaşa paylaşmaları, OSB'li çocuklarıyla daha fazla zaman geçirmeleri ve uzaktan eğitim destek hizmetlerinden yararlanmaları durumunda, Covid19 gibi bir doğal afetin olumsuz etkilerinin azaltılabileceğini bildirmişlerdir ayrıca önemli sayıda ebeveynin, aile bireylerinin çocuklarıyla daha fazla vakit geçirmesi nedeniyle çocuklarının gelişiminde olumlu bir değişiklik olduğu bildirilmiştir (Yazıcı vd., 2022). Aynı zamanda bulguları destekleyen başka bir çalışmada otistik çocukların salgın döneminde aileleri ile vakit geçirmelerinin çocukların duygusal becerilerinin iyileşmesine neden olduğu tespit edilmiştir (Zhao vd., 2023).

Pandemi döneminde ebeveynlerin ruh halinin ve başa çıkma stratejileri, otizmlili bireylerin üzerinde etkisinin olabileceği düşünülmüştür. Yapılan çalışmalar incelendiğinde genel olarak ebeveynlerin zorlandığı gözlemlenmiştir. Normal gelişen çocuğa sahip ebeveyn ve OSB tanılı çocuğa sahip ebeveynlerle yapılan görüşmeler sonucunda OSB tanılı çocuğa sahip ebeveynlerin bu süreçte depresyon puanını yükseldiği, hayat kalitelerinde azalma olduğu bildirilmiştir (Kaya, 2021) aynı zamanda daha işlevsiz başa çıkma becerilerine başvurdukları vurgulanmıştır (Efendioğlu, 2021). Ek olarak bakım verenlerin yaşam kalitesinde düşüş gözlenmiştir buna göre aile fertleri OSB tanılı çocuğu bu süreçte nasıl yönlendirecekleri konusunda zorlandıklarını bildirilmiştir (Lofti vd., 2021). Literatür çalışmalarından elde edilen bulgular bu nedenleri destekler nitelikte olduğu bulunmuştur (Weyland vd., 2022).

Araştırmalardan bazıları ise otistik bireylerin pandemi döneminde olumsuz etkilerin yanında olumlu etkilerin varlığını belirtmiştir (Bundy vd., 2022; Oomen vd., 2021). Yapılan bir araştırmaya göre okulların kapanması ve karantina ile bazı zorluk çeken otistik çocukların üzerindeki sosyal ve ders başarı yükünün azaldığı ve

böylelikle bireylerde bir rahatlamanın meydana geldiği söylenmiştir (Hall vd., 2023). Uzaktan eğitim süreci bazı otistik bireyler için olumu etkilere sahipken bazılarında göre ise olumsuz etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Olumlu yönler açısından bakıldığında bazı bireylere göre evde olmak, serbest ve özgürce istedikleri gibi hareket edebilmeleri eğitim üzerinde olumlu etkilere sahip olabileceği öngörülmüştür fakat aynı zamanda bazı bireylerin yoğun destek alması gerektiği ve uzaktan eğitimin yetersiz kalabileceği düşünülmüştür (Ameis vd., 2020). Olumlu yönlere karşın olumsuz yönleri destekleyen çalışmalar incelendiğinde Covid19 pandemi dönemiyle ilgili otizm tanılı çocuğa sahip ebeveynlerle yapılan çalışmalarda bireylerin bu süreçte çevrimiçi eğitimden faydalanamadıkları böylece öğretim yöntemlerinin yetersiz kaldığı otistik bireylerin ihtiyacının karşılanmadığı bildirilmiştir (Gökler, 2020; Öz, 2022).

Bu süreçte otistik bireylerin olumsuz etkilenmelerinin bir diğer sebebi ise terapilerine düzenli bir şekilde katılım sağlayamadıklarından olabileceği düşünülmüştür. Yapılan bir çalışmada bakım verenler pandemi döneminde OSB tanılı bireylerin psikiyatrik muayenelerini aksattıklarını bildirmiştir (Sağır, 2022). Aynı şekilde başka bir çalışmada otistik bireylerin terapi performanslarında pandemi öncesine oranla düşüş gözlemlenmiştir (Kaur vd., 2022).

Son olarak pandemi döneminde OSB tanılı bireylerin daha önce belirtildiği gibi ekran maruziyetinin pandemi şartlarına uyumunu ketleyen faktörler arasında yer aldığı bildirilmiştir (Jacques vd., 2022). Buna ek olarak yapılan bir çalışmanın bulgularına göre OSB'li bireylerin ekran başında geçirdikleri vakit pandemi dönemi öncesine kıyasla pandemi sürecinde arttığı tespit edilmiştir ve elde edilen sonuçlar doğrultusunda ekran süresinin artması otistik çocukta hem zaman kaybına hem de toplumsal etkileşim güçlüklerini kötüleştirdiği tespit edilmiştir (Cardy vd., 2021).

Çalışmalardan elde edilen bulgulara göre covid19 pandemi döneminin OSB tanısı üzerinde etkisine dair net bir veri yoktur. Gerçek ve ark. tarafından yapılan bir araştırma pandemi öncesi ve sırasında hastane başvuruları kıyaslandığında OSB tanısını artışıyla ilgili anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir (Gerçek vd., 2022). Fakat yapılan başka bir çalışmada otizm tanısının covid19 pandemi dönemi sonrası tekrar gözden geçirilmesi gerektiği belirtilmiştir bunun sebebi ise covid19 süreci ile

birlikte otistik olmayan bireylerde de otizm belirtilerine benzer semptomların (tekrar tekrar el yıkamama, sosyal ortamlardan geri çekilme vb.) sergilenmesi sonucunda ayırt edici tanının yeniden yapılandırılması gerektiği düşünülmüştür (Rafiei & Memari, 2021).

4.2 ÇALIŞMANIN GÜÇLÜ VE ZAYIF YÖNLERİ

Çalışmanın birçok güçlü yönü olduğu görülmektedir. Bunlar;

- Araştırmaya otizm spektrum bozukluğu tanısı almış çocuk, ergen ve yetişkin bireylerin dahil edilmesi ve böylelikle çeşitli yaş aralıklarıyla ilgili sonuçlar elde edilmesine olanak sağlamıştır.
- Çalışmaya hem Türkiye’de yapılan çalışmalar hem diğer dünya ülkelerinde yapılmış araştırmaların incelenmesi sonucunda evrensel bir çalışma olduğu böylelikle konunun birçok farklı kültür açısından incelenbilmesini sağlamıştır.
- Covid19 pandemi dönemi ile ilişkili OSB ve belirtilerine dair birçok literatürün elde edilmesi ve taranması sonucunda çalışma sorusunun cevaplanabildiği görülmektedir.

Çalışmanın zayıf yönlerine bakıldığında ise;

- Literatürdeki taranan bazı çalışmalardan elde edilen bulguların çevrimiçi yöntemlerle elde edilmesi ve aynı zamanda bazı çalışma örneklerinin az olması çalışmanın güvenilirlik ve geçerlilik açısından etkilediği söylenebilir.
- Bazı çalışmalardan elde edilen bulguların pandemi öncesinde ölçülmeyip ebeveynlerin hatırlamasına dayalı olması çalışmanın zayıf yönleri arasında sayılabilmektedir.

Bu çalışmanın güçlü ve zayıf yönlerinin olmasıyla beraber Covid19 pandemi dönemi OSB tanılı bireylerin belirtilerinin ne derecede etkilendiğini ortaya koymuştur. İlerdeki çalışmaların zayıf yönlerini ve kısıtlılıklarını göz önünde bulundurularak yapılması gerekmektedir.

5.BÖLÜM

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada Covid19 pandemi döneminin otizm spektrum bozukluğu ve/veya belirtilerini etkileyen bir faktör olup olmadığına bakılmıştır ve taranan literatür çalışmaları sonuçlarına göre Covid19 pandemi döneminin tek başına otizm spektrum bozukluğu veya belirtilerini etkileyen bir faktör olduğu söylenemez. Fakat pandemi döneminde oluşan çevresel şartlar ve bireylerin sahip oldukları bireysel etmenler neticesinde bireylerin etkilendiği görülmüştür. Elde edilen bulgularda salgın döneminin bazı OSB'li bireyler üzerinde olumlu ve olumsuz etkisinin olduğu, bazı bireylerde ise bir farklılık gözlemlenmemiştir. Ancak taranan çalışmalar sonucunda Covid19 pandemi döneminin daha çok olumsuz etkilere sahip olduğu görülmüştür. Elde edilen bulguların detaylı şekilde incelenmesi doğrultusunda aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkmıştır;

1. Sosyal izolasyon sonucunda otistik bireylerin hastalık şiddetinin artmış olduğu gözlemlenmiştir.
2. Pandemi dönemiyle birlikte hizmetlerin ve psikolojik desteklerin kesilmesi sonucunda OSB tanılı bireylerin sınırlı ve tekrarlayan davranışlarında, sosyal etkileşim güçlüklerinde, duygusal problemlerinde, özel alanlara ilgi gibi otizm belirtilerinde artışa sebep olmaktadır.
3. Pandemi dönemi öncesi ve sonrasında ölçüldüğünde pandemi döneminde otizmlili bireylerin temel motor becerilerinde gerileme meydana gelmiştir.
4. Pandemi dönemi öncesi ve sonrası kıyaslandığında önceden var olmayan yeni davranışsal belirtiler pandemi döneminde ve sonrasında ortaya çıkmıştır.
5. Pandemi süreci OSB'li bireylerin sahip olduğu sosyal becerilerde gerilemelere neden olmuştur. Aynı zamanda bu süreçte sosyal geri çekilmeler gözlemlenmiştir.
6. Pandemi döneminde ebeveynlerin ruhsal durumlarının kötüleşmesi OSB tanılı bireylerin davranış problemlerinin artması ile ilişkilidir. Bakım verenin depresyon puanının artması otistik bireyin davranış problemlerini arttırmaktadır.

7. Pandemi dönemiyle birlik ekran başında geçirilen sürenin artmasıyla otistik bireylerin sosyal etkileşim becerilerinde azalmalar meydana gelmiştir.
8. Pandemi döneminde ailenin ekonomik olarak zayıflaması bireylerin belirtilerini etkilemiştir.
9. Pandemi döneminde aile ile geçirilen kaliteli zamanın otizmlili bireylerde olumlu sonuçlara neden olabileceği, böylelikle duygusal ve davranışsal problemlerin azalması veya olumsuz etkinin oluşmasını engelleyebilmektedir.
10. Pandemi döneminde belirtilerin artmasına sebep diğer bir etken, bireylerin belirsizlik karşısında endişe ve öfke yaşamaları, böylelikle depresyon ve anksiyete puanlarında artışa sebep olmuştur.
11. Gerekli özel eğitim ihtiyacının Covid19 pandemi döneminde yeterli şekilde karşılanmaması, uzaktan eğitim programlarının öğrencilerin ihtiyacına yönelik oluşturulmaması neticesinde OSB'li bireylerin davranış sorunlarının artmasına ve var olan becerilerin gerilemesine neden olmuştur.
12. OSB tanılı bireylerin pandemi döneminde bağlı oldukları günlük rutinlerinin bozulması sonucunda kısıtlı ve tekrarlayan davranışlarında artışa sebep olmuştur. Bireylerin kendilerini rahatlatmak için bilindik bir davranış kalıbına döndükleri görülmüştür.
13. Pandemi öncesinde var olan duygusal işleme sorunları pandemi sırasında artmıştır. En sık olan ise ses ve dokunma ile ilgili olanlardır.
14. Bazı OSB tanılı bireylerde sosyal izolasyonun toplumsal sorumluluk streslerini azalttığı için rahatlatıcı etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Aynı zamanda dış faktörlerin etkisi olmadığı için rutinlerini oluşturmakta daha kolaylık yaşadıkları anlaşılmıştır.
15. Covid19 pandemi dönemi otizm spektrum bozukluğu tanısına sahip bireyler üzerinde strese sebep olmuştur.
16. Pandemi döneminin OSB tanısının artması veya azalmasıyla ilgili anlamlı bir ilişkinin olmadığı bulunmuştur.

Yapılan çalışma sonucunda pandemi döneminin otizm spektrum bozukluğu belirtilerini etkileyebilen bir faktör olduğu gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda taranan

literatür çalışmaları sonucunda psikoloji/psikiyatri alanına ve ailelere öneriler sunulabilmektedir. Bu öneriler aşağıdaki gibidir;

Aile Destek Programları: Yapılan çalışmalardan elde edilen bulgular sonucunda, pandemi döneminde ailelerin otizmli bireyler üzerinde olumlu bir etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda ailelerin gerekli eğitimlerle desteklenip OSB tanılı çocuklarına hangi durumlarda nasıl yaklaşımları gerektiğini böylelikle başa çıkma stratejileri geliştirilebilir. Aynı zamanda ebeveynin ruh halinin çocuğunun üzerindeki etkisi anlatılarak hem ebeveyn olarak hem birey olarak bilinçlenmesi sağlanabilir.

Eğitim programları: Pandemi gibi bir dönemi veya farklı sebeplerden dolayı uzaktan eğitime geçilmesinin gerekli olmasına karşın OSB tanılı bireyler için uzaktan takip edilebilecek bir eğitim programı hazırlanabilir. Bu eğitimler, alan uzmanları tarafından OSB tanılı bireylerin ihtiyaçlarını ve özel durumlarını göz önünde bulundurarak yapılması tavsiye edilmektedir. Ayrıca Covid19 pandemi dönemi sonrası okulların tekrar açılmasıyla birlikte bu süreçte OSB'li bireylerin gerilemeleri ve çıkan yeni semptomları göz önünde bulundurarak ihtiyaçlarına uygun yeni beceriler geliştirebilmelerini sağlayacak kişiye özel eğitim programları düzenlenebilir.

Psikolojik Destek: Pandemi döneminin OSB'li bireyleri olumsuz yönde etkilediği ve böyle bir durumda savunmasız kaldıkları göz önüne alındığında bireylerin bu süreçte bir psikiyatrist veya psikolog tarafında düzenli takip edilmesi ve oluşan problemler için hem otistik bireylere hem bakım verenlerine ihtiyaçları doğrultusunda ilaç desteği ve terapi desteği almaları için yönlendirilebilir.

Sosyal Destek: Otizm spektrum bozukluğuna sahip bireylerin tanı kriterlerinden olan sosyal etkileşim güçlüklerinin üstesinden gelmek ve sosyal izolasyon sürecinde sürekli aynı kişileri görmek zorunda kalmaları sebebiyle sosyal çevreleri arttırılabilir; yeni arkadaşlıklar edinmesi, sosyal aktivitelere katılması, grup gezileri düzenlenmesi, sahip olduğu özel ilgi alanını aynı alanda ilgisi bulunan bireyler ile ortak uygulamalar yapılarak sosyal iletişim güçlüklerinin üstesinden gelebilmesi için teşvik edilebilir.

İlerde yapılacak araştırmalara öneriler: taranan araştırmalar incelendiğinde OSB tanısına dair pek çok çalışmayla karşılaşılmamıştır. Yapılacak sonraki araştırmalar pandemi öncesi ve sonrası kıyaslanarak pandemi sonrası vaka artışları

incelenerek pandeminin OSB tanı artışına sebep olup olmadığı inceleyebilir. Ayrıca pandeminin OSB belirtileri incelenirken bireyler cinsiyete göre ayırarak inceleyerek kızlar ve erkeklerde bir farklılık olup olmadığına bakılabilir. Son olarak, yapılan çalışmalarda ebeveynlerin bireylerin belirtilerine etkisi olduğu gözlemlenmiştir, buna göre ebeveynlerin eğitim seviyesinin etkisi olup olmadığı incelenebilir.

KAYNAKÇA

- AA. (2020, Temmuz 19). *A'dan Z'ye Kovid-19 rehber:*
<https://www.aa.com.tr/tr/kategori-sayfasi-manset/adan-zye-kovid-19-rehberi/1777116#>
- Akbayrak, K., Vural, G., & Ağar, M. (2021). Özel eğitim öğretmenlerinin koronavirüs pandemisi döneminde uzaktan eğitime ilişkin deneyim ve görüşleri. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, , 22(1), 471-499.
<https://doi.org/10.17679/inuefd.863029>
- Alver, E., & Gümüş, Ç. (2020). Otizm spektrum bozukluğuna sahip bireylerde eğitimin önemine dikkat çekmek üzere hazırlanmış dergi ilanı tasarımı örnekleri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(39), 1423 - 1435. <https://doi.org/10.46928/iticusbe.765640>
- Ameis, S. H., Lai, M.-C., Mulsant, B. H., & Szatmari, P. (2020). Coping, fostering resilience, and driving care innovation for autistic people and their families during the COVID-19 pandemic and beyond. *Molecular autism*, 11(1), 61.
<https://doi.org/10.1186/s13229-020-00365-y>
- Amorim, R., Catarino, S., Miragaia, P., Ferreras, C., Viana, V., & Guardiano, M. (2020). The impact of COVID-19 on children with autism spectrum disorder. *Revista de neurologia*, 71(8), 285–291.
<https://doi.org/10.33588/rn.7108.2020381>
- Amerikan Psychiatry Association (APA). (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders : DSM-5. — 5th ed.* American Psychiatric Association.
- Amerikan Psychiatry Association (APA). (2013). *Dsm-5 Tanı Ölçütleri Başvuru El Kitabı* . (E. Köroğlu, Çev.) Hyb Yayıncılık.
- Arslan, R. (2022). *Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Çocuk ve Ergenlerde Covid19'un Psikososyal ve Davranışsal Etkileri*. (Tıpta Uzmanlık Tezi).T.C Sağlık Bilimleri Üniversitesi
- Asbury, K., & Toseeb, U. (2023). A longitudinal study of the mental health of autistic children and adolescents and their parents during COVID-19: Part 2, qualitative findings. *Autism : the international journal of research and practice*, 27(1), 188-199. <https://doi.org/10.1177/13623613221086997>
- Autism Speaks. *What Are The Symptoms of Autism?:*
<https://www.autismspeaks.org/what-are-symptoms-autism>
- Aydın, O. (2021). Covid 19 salgın sürecinin çocuklar üzerindeki etkileri. *Temel Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 163-195. <https://doi.org/10.29228/tead.11>
- Bal, V. H., Wilkinson, E., White, L. C., Law, J. K., Consortium, S., Feliciano, P., & Chung, W. K. (2021). Early pandemic experiences of autistic adults:

predictors of psychological distress. *Autism research : official journal of the International Society for Autism Research*, 14(6), 1209-1219.
<https://doi.org/10.1002/aur.2480>

Bleszyński, J., Rumińska, A., Hamerlińska, A., Stefańska-Klar, R., & Warszawa, A. (2022). The experience of the COVID-19 pandemic by persons with ASD: Social aspects. *PloS one*, 17(6), e0267123.
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0267123>

Bougeard, C., Picarel-Blanchot, F., Schmid, R., Campbell, R., & Buitelaar, J. (2021). Prevalence of Autism Spectrum Disorder and Co-morbidities in Children and Adolescents: A Systematic Literature Review. *Frontiers in psychiatry*, 744709. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.744709>

Bozkurt, S. S., Genç, G. B., & Yıldız, G. (2021). Reflections of covid-19 pandemic on autism spectrum disorder: a descriptive case study. *Journal of Qualitative Research in Education*(25), 29-52. <https://doi.org/10.14689/enad.25.2>

Bundy, R., Mandy, W., Crane, L., Belcher, H., Bourne, L., Brede, J., Hull, L., Brinkert, J., Cook, J. (2022). The impact of early stages of COVID-19 on the mental health of autistic adults in the United Kingdom: A longitudinal mixed-methods study. *Autism : the international journal of research and practice*, 26(7), 1765–1782. <https://doi.org/10.1177/13623613211065543>

Burtscher, J., Burtscher, M., & Millet, G. P. (2020). (Indoor) isolation, stress, and physical inactivity: Vicious circles accelerated by COVID-19? *Scandinavian journal of medicine & science in sports*, s. 30(8), 1544–1545.
<https://doi.org/10.1111/sms.13706>

Cardon, G., & Bradley, M. (2023). Uncertainty, Sensory Processing, and Stress in Autistic Children During the COVID-19 Pandemic. *Research in autism spectrum disorders*, 102202. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2023.102202>

Cardy, R. E., Dupuis, A., Anagnostou, E., Ziolkowski, J., Biddiss, E. A., Monga, S., Brian, J., Penner, M., Kushki, A. (2021). Characterizing Changes in Screen Time During the COVID-19 Pandemic School Closures in Canada and Its Perceived Impact on Children With Autism Spectrum Disorder. *Frontiers in psychiatry*, 12, 702774.
<https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.702774>

Centers for Disease Control and Prevention (CDC). (2023). *Autism and Developmental Disabilities Monitoring (ADDM) Network*. Centers for Disease Control and Prevention:
<https://www.cdc.gov/ncbddd/autism/data.html>

Cengiz, S., Yıldız, M. N., & Peker, A. (2021). Özel gereksinimli çocuğa sahip ebeveynler ile tipik gelişim gösteren çocuğa sahip ebeveynlerin stres ve yaşam doyum düzeylerinin incelenmesi. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17(36). 2940-2956. <https://doi.org/10.26466/opus.832440>

- Centers for Disease Control and Prevention (CDC).** (2022). *Autism Spectrum Disorder Treatment and Intervention Services*.
<https://www.cdc.gov/ncbddd/autism/treatment.html>
- Chetty, V., Munsamy, A., Cobbing, S., Staden, D. v., & Naidoo, R.** (2020). The emerging public health risk of extended electronic device use during the COVID-19 pandemic. *South African Journal of Science*, 116(7-8), 1-2.
<http://dx.doi.org/10.17159/sajs.2020/8530>
- Colizzi, M. S., Sironi, E., Antonini, F., Ciceri, M. L., Bovo, C., & Zocante, L.** (2020). Psychosocial and behavioral impact of covid-19 in autism spectrum disorder: an online parent survey. *Brain Sciences*. 10(6), 341.
<https://doi.org/10.3390/brainsci10060341>
- Crowell, J. A., Keluskar, J., & Gorecki, A.** (2019). Parenting behavior and the development of children with autism spectrum disorder. *Comprehensive psychiatry*, 90, 21-29. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2018.11.007>
- Çelik, Ç.** (2022). *07-10 yaş arasındaki otizm spektrum bozukluğu tanısı almış bireylerin covid 19 pandemi dönemindeki sağlık, eğitim ve sosyalleşme süreçlerinin ailelerinin görüşlerine dayalı olarak incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Biruni Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Darıca, N., Abidoğlu, Ü., & Gümüüşcü, Ş.** (2000). *Otizm ve Otistik Çocuklar*. Özgür Yayınları.
- Demirtaş, Ö., Şahin, E., & Öz, A. O.** (2023). Otizm spektrum bozukluğu olan birey annelerinin gözünden covid19 pandemisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(88), 1975-1992. <https://doi.org/10.17755/esosder.1231748>
- Derer, A.** (2018). *Otizimli Çocuklarda Fiziksel Aktivite Motor Yeterlik Ve Sosyal Beceri Düzeyinin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi) T.C.Pamukkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Di Norcia, A., Mascaro, C., Bianchi, D., Cannoni, E., Szpunar, G., & Laghi, F.** (2023). Psychological Difficulties in Children and Adolescents during the COVID-19 Lockdown: The Effects of Spending Free Time with Parents or Using Digital Devices. *Children*, 10(8), 1349.
<https://doi.org/10.3390/children10081349>
- Efendioğlu, K.** (2021). *Otizm spektrum bozukluk tanılı çocuğa sahip ebeveynlerin pandemi sürecindeki başa çıkma stratejileri ve algılanan stres düzeylerinin incelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi) Hasan Kalyoncu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Etimoloji Türkçe.** *Otizm*. <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/otizm>
- euronews. (2020, 11 14). *Covid-19 ile mücadelede yeni tedbirler: Dünya genelinde yasaklar artıyor*. <https://tr.euronews.com/2020/11/14/covid-19-ile-mucadelede-yeni-tedbirler-dunya-genelinde-yasaklar-artiyor>

- Evers, K., Gijbels, E., Maljaars, J., Rumball, F., Spain, D., Happé, F., & Noen, I.** (2023). Mental health of autistic adults during the COVID-19 pandemic: The impact of perceived stress, intolerance of uncertainty, and coping style. *Autism : the international journal of research and practice*, 27(3), 832-847. <https://doi.org/10.1177/13623613221119749>
- Franz, K., & Kelly, M. E.** (2021). The Behavioural Outcomes of Children with Autism Spectrum Disorder and Other Developmental Disabilities as Perceived by Parents during the COVID-19 Lockdown. *Disabilities*, 1(4), 347-360. <https://doi.org/10.3390/disabilities1040024>
- Gerçek, H. G., Kara, A., & Yasin, Y. K.** (2022). COVID-19 pandemi öncesi ve sırasında bir üniversite hastanesi çocuk psikiyatri polikliniğine yapılan başvuruların karşılaştırması. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 25, 202-208. <https://doi.org/10.5505/kpd.2022.97344>
- Giacomo, A. D., Pedaci, C., Palmieri, R., Simone, M., Costabile, A., & Craig, F.** (2021). Psychological impact of the SARS-CoV-2 pandemic in children with neurodevelopmental disorders and their families: evaluation before and during covid-19 outbreak among an Italian sample. *Rivista di psichiatria*, 56(4), 205-210. <https://doi.org/10.1708/3654.36348>
- Gökler, E.** (2020). *Otizm spektrum bozukluğu tanılı çocuğa sahip ebeveynlerin covid-19 salgın sürecinde yaşadıkları güçlüklerin belirlenmesi.* (yüksek lisans tezi) Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimler Enstitüsü.
- Guidotti, M., Gateau, A., Claire, R., Rabaté, P., Roux, S., Malvy, J., & Bonnet-Brilhault, F.** (2022). Autism spectrum disorder during French COVID-19 lockdown: The importance of individualized support. *Child: care, health and development*, 48(6), 906-910. <https://doi.org/10.1111/cch.13029>
- Guller, B., Yaylaci, F., & Eyuboglu, D.** (2021). Those in the shadow of the pandemic: impacts of the COVID-19 outbreak on the mental health of children with neurodevelopmental disorders and their parents. *International Journal of Developmental Disabilities*, s. 68(6), 943–955. <https://doi.org/10.1080/20473869.2021.1930827>
- Gülen, S.** (2022). Otizm spektrum bozukluğu olan bireyler ve aileleri için yaşam, tanılama sürecinde yaşananlar. *OGB Project*. <http://ogbproject.unaux.com/wp-content/uploads/2022/05/OTIZM-SPEKTRUM-BOZUKLUGU-OLAN-BIREYLER-VE-AILELERI-ICIN-YASAM-TANILAMA-SURECINDE-YASANANLAR>
- Güleryüz, G. S.** (2021). *COVID-19 salgını döneminde özel eğitimli bireyler ile ailelerinin yaşadıkları sorunlar ve çözüm önerileri.* (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Hall, C. L., Partlett, C., Valentine, A. Z., Pearcey, S., & Sayal, K.** (2023). Understanding the Impact of Home Confinement on Children and Young People with ADHD and ASD During the COVID-19 Pandemic. *Child*

psychiatry and human development, 1-15. <https://doi.org/10.1007/s10578-022-01490-w>

- Happé, F.** (1994). *Autism: An Introduction to Psychological Theory*. UCL Press.
- Ho, C. S., Chee, C. Y., & Ho, R. C.** (2020). Mental Health Strategies to Combat the Psychological Impact of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Beyond Paranoia and Panic. *Annals, Academy of Medicine, Singapore*, s. 49 (3),155-160.
- Jacques, C., Saulnier, G., Éthier, A., & Soulières, I.** (2022). Experience of Autistic Children and Their Families During the Pandemic: From Distress to Coping Strategies. *Journal of autism and developmental disorders*, 52(8), 3626–3638. <https://doi.org/10.1007/s10803-021-05233-z>
- Kanner, L.** (1943). Autistic disturbances of affective contact. *Nervous Child*, s. 2, 217–250.
- Kaur, R., Boobna, T., & Kallingal, P.** (2022). Effect of Covid-19 lockdown on indian children with autism. *Research in developmental disabilities*, 125, 104230. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2022.104230>
- Kawabe, K., Hosokawa, R., Nakachi, K., Yoshino, A., Horiuchi, F., & Ueno, S.-i.** (2020). Excessive and Problematic Internet Use During the Coronavirus Disease 2019 School Closure: Comparison Between Japanese Youth With and Without Autism Spectrum Disorder. *Frontiers in public health*, 8, 609347. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2020.609347>
- Kaya, H. A.** (2021). *Covid-19 pandemi sürecinde otizm spektrum bozukluğu tanılı ve normal gelişim gösteren 6-10 yaş grubu çocuğa sahip annelerin depresyon düzeyi, sosyal destek algısı ve yaşam kalitesinin incelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Okan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü .
- Keshky, M. E., Alsabban, A. M., & Basyouni, S. S.** (2021). The psychological and social impacts on personal stress for residents quarantined for COVID-19 in Saudi Arabia. *Archives of psychiatric nursing*, 35(3), 311-316. <https://doi.org/10.1016/j.apnu.2020.09.008>
- Kong, M.** (2021). What COVID-19 means for non-neurotypical children and their families. *Pediatric Research*, s. 89:396–397. <https://doi.org/10.1038/s41390-020-0913-7>
- Koyuncu, M.** (2009). *Karşılıklı Yoğunlaştırılmış Etkileşim Yönteminin Otizmlî Çocuklarda İletişim Becerilerinin Gelişimine Etkisinin Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). T.C. Selçuk Üniversitesi
- Koyuncuoğlu, D.** (2022). *4-6 Yaş Çocukların Ekran Kullanım Alışkanlıkları İle Öz Düzenleme Becerileri Arasındaki İlişki*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). KTO Karatay Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Köse, S., Yüksel, G., Pılan, B. Ş., Tortop, E., Anılır, G., Çalışan, R., . . . Bildik, T.** (2021). COVID-19 Pandemisinin nörogelişimsel bozukluğu olan çocuklar

üzerine etkisi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, s. 24:467-474.
<https://doi.org/10.5505/kpd.2021.05579>

Kreysa, H., Schneider, D., Kowallik, A. E., Dastgheib, S. S., Doğdu, C., Kühn, G., . . . Schweinberger, S. R. (2022). Psychosocial and Behavioral Effects of the COVID-19 Pandemic on Children and Adolescents with Autism and Their Families: Overview of the Literature and Initial Data from a Multinational Online Survey. *Healthcare (Basel, Switzerland)*, 10(4), 714.
<https://doi.org/10.3390/healthcare10040714>

Liu, Y., Ning, Z., Chen, Y., Guo, M., Liu, Y., Gali, N. K., . . . Lan, K. (2020). Aerodynamic analysis of SARS-CoV-2 in two Wuhan hospitals. *Nature*(582), 557–560. <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2271>

Lofti, S., Özkan, A. O., & Oğuz, N. (2021). Özel Gereksinimli Çocuklara Sahip Annelerin Covid-19 Salgını Süresince Yaşadığı Sorunlarla Başa Çıkma Tutumlarının İncelenmesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 32(3), 787-803.
<https://doi.org/10.33417/tsh.893271>

Lord, C., Elsabbagh, M., Baird, G., & Veenstra-Vanderweele, J. (2018). Autism spectrum disorder. *Lancet*, 392(10146), 508-520.
[https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)31129-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)31129-2)

Maenner, M. J., Warren, Z., Williams, A. R., & vd. (2023, march 24). Prevalence and Characteristics of Autism Spectrum Disorder Among Children Aged 8 Years.— Autism and Developmental Disabilities Monitoring Network, 11 Sites, United States, 2020. *MMWR Surveill Summ*, s. 72(2);1–14.
<http://dx.doi.org/10.15585/mmwr.ss7202a1>

Maljaars, J., Gijbels, E., Evers, K., Spain, D., Rumball, F., Happé, F., & Noens, I. (2023). Impact of the COVID-19 Pandemic on Daily Life: Diverse Experiences for Autistic Adults. *Journal of autism and developmental disorders*, 53(1), 319-331. <https://doi.org/10.1007/s10803-022-05437-x>

Martínez-González, A. E., B. M.-A., & Piqueras, J. A. (2021). Differences in emotional state and autistic symptoms before and during confinement due to the COVID-19 pandemic. *Research in developmental disabilities*, 116, 104038. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2021.104038>

Mazza, C., Ricci, E., Biondi, S., Colasanti, M., Ferracuti, S., Napoli, C., & Roma, P. (2020). A Nationwide Survey of Psychological Distress among Italian People during the COVID-19 Pandemic: Immediate Psychological Responses and Associated Factors. *International journal of environmental research and public health*, 17(9), 3165.
<https://doi.org/10.3390/ijerph17093165>

Mert, A. U. (2019). Nörogelişimsel Bozukluklar: Bir Ağacın Farklı Dalları. *İstanbul Kanuni Sultan Süleyman Tıp Dergisi*, (11)1-4.
<https://doi.org/10.5222/iksstd.2019.26121>

- Millî Eğitim Bakanlığı (MEB).** (2020). *Bakan Selçuk, koronavirüs'e karşı eğitim alanında alınan tedbirleri açıkladı.* <https://www.meb.gov.tr/bakan-selcuk-koronaviruse-karsi-egitimalaninda-alinan-tedbirleri-acikladi/haber/20497/tr>
- Mutluer, T., Doenyas, C., & Genc, H. A.** (2020). Behavioral Implications of the Covid-19 Process for Autism Spectrum Disorder, and Individuals' Comprehension of and Reactions to the Pandemic Conditions. *Frontiers in psychiatry, 11*, 561882. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2020.561882>
- Narzisi, A.** (2020). Handle the Autism Spectrum Condition During Coronavirus (COVID-19) Stay At Home period: Ten Tips for Helping Parents and Caregivers of Young Children. *Brain Sciences, 10*(4), 207. <http://dx.doi.org/10.3390/brainsci10040207>
- National Institute of Child Health and Human Development (NICHD).** (2021). *What are the treatments for autism?* <https://www.nichd.nih.gov/health/topics/autism/conditioninfo/treatments>
- Nonweiler, J., Rattray, F., Baulcomb, J., Happé, F., & Absoud, M.** (2020). Prevalence and Associated Factors of Emotional and Behavioural Difficulties during COVID-19 Pandemic in Children with Neurodevelopmental Disorders. *Children (Basel, Switzerland), 7*(9), 128. <https://doi.org/10.3390/children7090128>
- Oomen, D., Nijhof, A. D., & Wiersema, J. R.** (2021). The psychological impact of the COVID-19 pandemic on adults with autism: a survey study across three countries. *Molecular autism, 12*(1). <https://doi.org/10.1186/s13229-021-00424-y>
- Osborne, L. A., McHugh, L., Saunders, J., & Reed, P.** (2008). Parenting Stress Reduces the Effectiveness of Early Teaching Interventions for Autistic Spectrum Disorders. *J Autism Dev Disord, 38*, 1092-1103. <https://doi.org/10.1007/s10803-007-0497-7>
- Öz, Y.** (2022). *Covid-19 pandemi sürecinin otizm spektrum bozukluğu olan çocuğa sahip aileler üzerindeki etkisinin incelenmesi.* (yüksek lisans Tezi) Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü .
- Özkaya, B. T.** (2013). aygın Gelişimsel Bozukluklardan Otizm Spektrum Bozukluğuna Geçiş: DSM-V'de Karşımıza Çıkacak Değişiklikler. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 5*(2), 127-139. <https://doi.org/10.5455/cap.20130509>
- Öztürk, O., & Uluşahin, A.** (2018). *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları* (15. b.) Nobel Tıp Kitabevi.
- Palmer, M., Chandler, S., Leno, V. C., Mgaith, F., Yorke, I., Hollocks, M., Pickles, A., Slonims, V., Scott, S., Charman, T., Simonoff, E.** (2023). Factors associated with mental health symptoms among UK autistic children and young people and their parents during the COVID-19 pandemic. *Autism :*

the international journal of research and practice, 27(7), 2098-2111.
<https://doi.org/10.1177/13623613231153694>

- Pan, A., Liu, L., Wang, C., Guo, H., Hao, X., Wang, Q., Huang, J., He, N., Yu, H., Lin, X., Wei, S., Wu, T.** (2020). Association of Public Health Interventions With the Epidemiology of the COVID-19 Outbreak in Wuhan, China. *JAMA*, 323(19), 1915–1923. <https://doi.org/10.1001/jama.2020.6130>
- Pilan, B. Ş., Çalışan, R., Köse, S., Özbaran, B., Yüksel, G., Tortop, E., Çalışkan, R., Yuluğ, B., Tokmak, S.H., Anılır, G., Köse, S., Erermiş, S., Yüncü, Z., Bildik, T.** (2021). COVID-19 ve okul öncesi yaş grubu ruh sağlığı. *Ege Tıp Dergisi*, 60(2), 128-135. <https://doi.org/10.19161/etd.951006>
- Polónyiová, K., Belica, I., Celušáková, H., Janšáková, K., Kopčíková, M., Szapuová, Ž., & Ostatníková, D.** (2022). Comparing the impact of the first and second wave of COVID-19 lockdown on Slovak families with typically developing children and children with autism spectrum disorder. *Autism : the international journal of research and practice*, 26(5), 1046-1055. <https://doi.org/10.1177/13623613211051480>
- Rafiei, M., & Memari, A.** (2021). How the COVID-19 Pandemic Affects the Definition of a Condition? A commentary on the diagnostic process of Autism Spectrum Disorder. *Sultan Qaboos University Medical Journal*. <https://doi.org/10.18295/squmj.2021.21.02.002>
- Renzo, M. D., Castelbianco, F. B., Vanadia, E., Petrillo, M., D'Errico, S., Racinaro, L., & Rea, M.** (2020). Parent-Reported Behavioural Changes in Children With Autism Spectrum Disorder During the COVID-19 Lockdown in Italy. *Continuity in Education*, 1(1), 117-125. <https://doi.org/10.5334/cie.20>
- Ruble, L., McDuffie, A., King, A. S., & Lorenz, D.** (2008). Caregiver Responsiveness and Social Interaction Behaviors of Young Children With Autism. *Topics in Early Childhood Special Education*, 28(3), 158-170. <https://doi.org/10.1177/0271121408323009>
- Sadeghi, S., Pouretmad, H. R., Badv, R. S., & Brand, S.** (2023). Associations between Symptom Severity of Autism Spectrum Disorder and Screen Time among Toddlers Aged 16 to 36 Months. *Behavioral sciences (Basel, Switzerland)*, 13(3), 208. <https://doi.org/10.3390/bs13030208>
- Sağır, A.** (2022). : *Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Çocukların Ebeveynlerinde Covid-19 Pandemisi Sürecinde Algılanan Stres Düzeyi ve Yaşam Kalitesinin Sosyodemografik Değişkenler Açısından İncelenmesi*. İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Saydam, N.** (2020). COVID-19 Enfeksiyonunda Epidemiyoloji ve Korunma. *Yüksek İhtisas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*(1), 1-7.
- Scheeren, A. M., Howlin, P., Pellicano, L., Magiati, I., & Begeer, S.** (2022). Continuity and change in loneliness and stress during the COVID-19 pandemic: A longitudinal study of autistic and non-autistic adults. *Autism*

research : official journal of the International Society for Autism Research, 15(9), 1621-1635. <https://doi.org/10.1002/aur.2787>

Sergi, L., Mingione, E., Ricci, M. C., Cavallaro, A., Russo, F., Corrivetti, G., Operto, F.F., Frolli, A. (2021). Autism, Therapy and COVID-19. *Pediatric reports, 13*(1), 35–44. <https://doi.org/10.3390/pediatric13010005>

Shakeshaft, A., Blakey, R., Kwong, A. S., Riglin, L., Smith, G. D., Stergiakouli, E., Tilling, K., Thapar, A. (2023). Mental-health before and during the COVID-19 pandemic in adults with neurodevelopmental disorders. *Journal of psychiatric research, 159*, 230-239. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2023.01.029>

Sicouri, G., March, S., Pellicano, E., Young, A. C., Donovan, C. L., Cobham, V. E., Rowe, A., Brett, S., Russell, J.K., Uhlmann, L., Hudson, J. L. (2023). Mental health symptoms in children and adolescents during COVID-19 in Australia. *The Australian and New Zealand journal of psychiatry, 57*(2), 213-229. <https://doi.org/10.1177/00048674221090174>

Smile, S. C. (2020). Supporting children with autism spectrum disorder in the face of the COVID-19 pandemic. *CMAJ : Canadian Medical Association journal, 192*(21). <https://doi.org/10.1503/cmaj.75399>

Stankova, M., Kamenski, T., Ivanov, I., & Mihova, P. (2023). Emotional and Behavioral Problems of Children with ASD-The Lessons That We Learned from the Pandemic. *Children (Basel, Switzerland), 10*(6), 969. <https://doi.org/10.3390/children10060969>

Supratiwi, M., Yusuf, M., & Anggarani, F. K. (2021). Mapping the challenges in distance learning for students with disabilities during COVID-19 pandemic: Survey of special education teachers. *International Journal of Pedagogy and Teacher Education., 5*(1), 11-18. <https://doi.org/10.20961/ijpte.v5i1.45970>

Şahin, E., Öz, A. O., & Özdurak, H. (2020). Covid-19 Pandemi Sürecinin Otizm Spektrum Bozukluğunda Motor Becerilere. *EJERCongress 2020 Bildiri Özetleri Kitabı* , 1725-1727.

Şenol, F. B., & Yaşar, M. C. (2020). Covid-19 Pandemisi Sürecinde Öğretmen ve Ebeveyn Gözünden “Özel Eğitim”. *Millî Eğitim Dergisi, 49*(1), 439-458. <https://doi.org/10.37669/milliegitim.787808>

T.C İçişleri Bakanlığı. (2020). *81 İl Valiliğine Özel Gereksinimi Olan Çocuk ve Gençler Genelgesi*. <https://www.icisleri.gov.tr/81-il-valiligine-ozel-gereksinimi-olan-cocuk-ve-gencler-genelgesi> adresinden alındı

T.C Sağlık Bakanlığı. (2020). *COVID-19 Nedir ? COVID-19 Bilgilendirme Platformu*: <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html>

T.C. Sağlık Bakanlığı. (2022). *Otizm Spektrum Bozukluğu Aile Rehberi*. Otizm, Zihinsel Özel Gereksinimler ve Nadir Hastalıklar Dairesi Başkanlığı.

- Taylor, S. C., Smernoff, Z. L., Rajan, M., Steeman, S., Gehringer, B. N., Dow, H. C., . . . Brodtkin, E. S.** (2022). Investigating the relationships between resilience, autism-related quantitative traits, and mental health outcomes among adults during the COVID-19 pandemic. *Journal of psychiatric research, 148*, 250-257. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2022.01.046>
- Timur, G.** (2022). *Otizm spektrum bozukluğu olan bireylere covid-19 pandemi sürecinde kişisel koruyucu önlemleri öğretilmede özel eğitim öğretmenlerinin görüşlerinin incelenmesi.* (yüksek lisans tezi). Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Toseeb, U., & Asbury, K.** (2023). A longitudinal study of the mental health of autistic children and adolescents and their parents during COVID-19: Part 1, quantitative findings. *Autism : the international journal of research and practice, 27*(1), 105–116. <https://doi.org/10.1177/13623613221082715>
- Ture, S., & Velipasaoglu, S.** (2022). Determining Screen Time of Children Between 3-9 Years. *Turkish Journal of Pediatric Disease, 16*(5), s. ss.432-439. doi: <https://doi.org/10.12956/tchd.1117209>
- Turner, K. M., Weiss, J. A., Howe, S. J., Sanguino, H., Kerns, C. M., Ames, M. E., & McMorris, C. A.** (2023). Autistic characteristics and mental health symptoms in autistic youth during the first COVID-19 wave in Canada. *Autism research : official journal of the International Society for Autism Research, 16*(5), 1009–1023. <https://doi.org/10.1002/aur.2914>
- Türkoğlu, S., Uçar, H. N., Çetin, F. H., Güler, H. A., & Tezcan, M. E.** (2021). The relationship between irritability and autism symptoms in children with ASD in COVID-19 home confinement period. *International journal of clinical practice, 75*(11), <https://doi.org/10.1111/ijcp.14742>
- Vasa, R. A., Singh, V., Holingue, C., Kalb, L. G., Jang, Y., & Keefer, A.** (2021). Psychiatric problems during the COVID-19 pandemic in children with autism spectrum disorder. *Autism research : official journal of the International Society for Autism Research, 14*(10), 2113-2119. <https://doi.org/10.1002/aur.2574>
- Wagner, L., Weitlauf, A. S., Hine, J., Corona, L. L., Berman, A. F., Nicholson, A., Warren, Z.** (2022). Transitioning to Telemedicine During COVID-19: Impact on Perceptions and Use of Telemedicine Procedures for the Diagnosis of Autism in Toddlers. *Journal of autism and developmental disorders, 52*(5), 2247-2257. <https://doi.org/10.1007/s10803-021-05112-7>
- Weyland, M., Maes, P., Kissine, M., & Defresne, P.** (2022). Impact of Belgian COVID-19 lockdown restrictions on autistic individuals' socio-communicative behaviors and their parents' quality of life. *PloS one, 17*(8), e0273932. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0273932>
- World Health Organization (WHO).** (2020, ocak 30). *IHR Emergency Committee on Novel Coronavirus (2019-nCoV).* <https://www.who.int/director->

[general/speeches/detail/who-director-general-s-statement-on-ihr-emergency-committee-on-novel-coronavirus-\(2019-ncov\)#.XrwxQJ0aVqI.link](https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-statement-on-ihr-emergency-committee-on-novel-coronavirus-(2019-ncov)#.XrwxQJ0aVqI.link)

World Health Organization (WHO). (2020, 01 30). *Statement on the second meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the outbreak of novel coronavirus (2019-nCoV)*. [https://www.who.int/news/item/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-\(2005\)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-\(2019-ncov\)](https://www.who.int/news/item/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-(2005)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-(2019-ncov))

World Health Organization (WHO). (2020, 03 11). *WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19 - 11 March 2020*. <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>

World Health Organization (WHO). (2023). *WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard*: <https://covid19.who.int/>

World Health Organization (WHO). (2022, march 30). *Autism*. World Health Organization

[https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/autism-spectrum-disorders-\(asd\)](https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/autism-spectrum-disorders-(asd))

Yazıcı, S., Oksev, B. K., Demirarslan, P. Ç., Uğurlu, M., & Nazık, A. (2022). Parent observations about the impact of COVID-19 on children with autism spectrum disorder in Turkey. *International journal of developmental disabilities*, 69(6), 835–844. <https://doi.org/10.1080/20473869.2021.2023447>

Zhao, Y., Luo, Y., Zhang, R., & Zheng, X. (2023). The impact of COVID-19 pandemic on emotional and behavioral problems of children with autism spectrum disorder and developmental delay aged 1-6 years in China. *Frontiers in psychiatry*, 14. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2023.1134396>